Ch. 8 Parabrahman

Among the holy scriptures of Bhakti - Vedānta schools of India ŚrīS̃wāminārāyaṇa has made an extra-ordinary statement about the theory of incarnation of God that is quite different from most of our scriptures. The Gītā declares that God is born whenever *dharma* declines and *adharma* dominates, to protect good people and to destroy evil minded ones. To reestablish *dharma* or code of conduct, God incarnates himself. But the *Vacanāmṛtam* and its Sanskṛta translation HVSS state that God or God realised saint is always present in the word. Either of them is there as long as there is human existence on earth (HVSS 219 : 4-5) because there is always Adharma and are always vile and wicked people in the world along with virtuous and moral people, who are to be guided and protected.

The important endeavour is to find and identify the God incarnate. As per our scripture like Bhāgavatam, He incarnates as a saint and is endowed with 30 virtues or qualities (Śrīmad Bhāgavatam 11:11:29) that start with the grace (*kṛpā*) and ending with *ekāntikī bhakti* or devotion with utmost concentration on God. Such an ascetic saint was Śrī Śukadeva. When God is born as a ruler, He possesses 39 qualities (Śrīmad Bhāgavatam I.16.2, 27, 28) starting with *satya* or truthfulness and ending with *anahamkṛti*, i.e., absence of ego i.e. humility.

To know the God and to understand his manifest form is the highest aim of a theist follower or a devotee. In the Gītā Śrī Kṛṣṇa says: *Vedaiśca sarvairahameva vedyaḥ.* Indeed I alone am to be known from all the Vedas. The '*Vedas*' are considered in India to be the best repository of the knowledge. The end of knowledge is the beginning of cognizance and understanding of God. His form and His greatness. In the Vachanāmṛtam 57 and its corresponding HVSS 57 this is the main subject matter. In that discourse the senior most ascetic Śrī Muktānanda Swāmī asks a question to Śrī Swāminārāyaṇa : 'Maharaja ! What is the most extraordinary means of attaining liberation ?'

Śrī Swāminārāyaṇa a replied, 'The knowledge of God's form and of His greatness are two extra-ordinary means to attain liberation. From the earliest Śruti texts to the latest scripture like the Vachanāmṛtam there is unanimous view of Indian ācāryas-teachers, that the purpose of human life is to know God who is the inner-dweller of all, one who dwells in the earth and in every self, one who is thus within Self and one who controls earth- "*antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā*" (T.A 3/11) *yaḥ prithīvyāṁ tiṣṭhan, ātmani tiṣṭhan atmānam antaro yamyati.* (Bṛhad Upaniṣad 3.7.22.)

This *Parabrahman or Paramśevara* is the First principle, the Supreme Being, the creator the governor and the destroyer. He is the ultimate and only principle of comprehension and attainment of Grace. This according to all theistic Vedānta systems is possible through various means but the chief is Bhakti.

Though there is more than one ontological reality in theistic systems in India, Paramātmā - *Paramśevara* is the Supreme reality.

Indeed, God is so great that we cannot say anything adequately in human words about what He is life and about His real greatness.

But, if we can't make any statement about God, we can at least express our ideas as per our capacity of understanding and language. He is, according to the teachers of all Bhakti schools, Being, with corporeality, perfectly free, Omnipotent, Omniscient, Source of all moral obligations,

who exists eternally and necessarily and has essentially all divine properties and is devoid of all defects and weakness. All devotees have to resort to such a Personal God. If we take refuge in Him in real sense it will help us in very great way.

It is in this sense that Śrī Swāmināräyaṇa explains the following famous śloka of the Gītā, viz., *Swalpamapyasya dharmasya trāyate mahto bhayāt*, (II-40) quite differently from all other ācāryas by giving totally different meaning (HVSS 142 : 14-20) to the word *dharma.* The ancient ācāryas explain variously the word *dharma* with reference to *karmyoga.* They have taken the word *yoga* from the previous context and have explained it as :

Vivek-sambuddhir upsarpaṇam yogaḥ

Niskāma-karmayogaḥ / bhagvadjnāna-rupa-karmayoga

Śrī Rāmānuja explains here, '*asya karmayogākhyasya svadharmasya swalapāṁso 'pi mahto bhayāt saṃsārabhayāt trāyate.*'

Even a little of this *dharma* known as *yoga* of *Niṣkāma Karma* (unselfish action without desire for any reward) gives protection from the great fear, i.e., the fear transmigrate existent (RGB : 88-89).

Śrī Swāmināräyaṇa explains *dharma* as conviction of God i.e., the God that is in human form, manifest, is the anchor, protector. If a devotee has such slightest strength based on such a conviction, he will be protected from great calamities Lord Swāmināräyaṇa then gives the example of Arjuna who had such a conviction in case of Lord Kṛṣṇa and, therefore, he was saved from very grave dangers.

Explaining the supreme strength of this conviction, Śrī Swāmināräyaṇa says only he can be called an *ekāntika bhakta* (the best devotee with single-ended firm conviction in God as saviour) whose strength is based on the conviction of God more than anything else. Only he can be called a genuine *satsaṅgī*, the true follower.

Yasya swarupniṣṭhāyaṁ balaṁ Kṛṣṇasya vartate /

Sa eva pakvaḥ satsangi guṇabudhirmato 'parah: //

HVSS 142 : 34

Then Śrī Swāminārāyaṇa states that even in Śrīmad Bhāgavatam the same concept about having maximum faith and conviction in God as Saviour is emphasised. He says that the Bhāgavatam also mentions this predominantly, 'If one strays from the dharma proclaimed in the Śrutis and Smṛtis, one should not worry (much). However, one should never abandon the refuge of God.' (VGMS II-9, P.388) This *Bhagavatāsraya* and the strength of conviction that arises out of it is the main means of liberation.

Though Śrī Swāminārāyaṇa does not mention either *markaṭa-śiśu-nyāya* or *mārjarā-śiśu-nyāya,* it is clearly indicated from this discourse that he preferred the former to the latter.

Here, Śrī Swāminārāyaṇa opens the door or *mukti* or liberation for all people of all castes, classes and stations of life. He further explains the importance of this concept of conviction of God as the saviour in the HVSS. 150, where he takes another key concept of the Gītā and explains innovatively. The term is *'Sthitaprajña'* on which the entire second adhyāya of the Gītā is based.

Generally, the term means equilibrium of mind, intellect, firm wisdom etc. A person who possesses such a person is called an *Sthitadhīḥ and Sthitaprajñaḥ.* Generally all the commentators explain that such a person is one whose mind remains calm unperturbed in sorrow and joy, free from desires, fear, anger, attachment etc. In short steady in mind and body. This meaning is not wrong but Śrī Swāminārāyaṇa explains totally differently in HVSS 150. First, he says just as a person who has realised *ātman* i.e., one who is not perturbed by joy or sorrow who has no longing for pleasures, satisfied in himself by himself, has neither attachment for anything nor any will for anybody is called *Sthitaprajña,* a man with his wisdom firmly set. Similarly, a person, who is fixed in his conviction that 'God is God' and there is absolutely no scope of accepting certain of his qualities and rejecting others, becomes that very God (in manifest form). He is the very soul of countless universes. Such a person with this type of stable understanding about God is *Sthitaprajña* a man with firm

wisdom. He never wavers in his conviction about his such understanding of God is really steady in his conviction. He is *Sthitadhī* or *Sthitaprajña*. To show the greatness of such a devotee, Śrī Swāmināṛāyaṇa further adds, 'God redeems all the sins of such a person who has such stable understanding.

About the manifest the form of God, he entertains no doubts regarding His acts of commission and omission and entertains and entertains no doubt about the nature of God. He glories both the strength and the weakness, appropriate and inappropriate acts, without harbouring any doubts about their appropriateness or otherwise. He is the wisest person. He has nothing more to understand.

Thus, the knowledge of God especially its mainfest form is the most important means of reaching him. Thus Parabrahman is the *upāya* as well as the *Upeya*. To know Him is to Reach Him. As Bṛahadāraṇyaka Upaniṣad states 'when the One is known, everything is known. That One, the Absolute of Upaniṣad is the God with divine corporeality for all Bhakti-Vedānta schools. In short, for them absolute is God and God is absolute.

Thus, it mean that God-*Parabrahman* absolute of Śrī Swāmināṛāyaṇism when qualified by Jīvas, Īśvaras, Māyā and like the Viśvarūpa shown by Śrī Kṛṣṇa to Arjuna, he could not see. According to Śrī Swāmināṛāyaṇa, His original form, in his abode - *Akṣaradhāmà* - is that of a tender-teenager - *kiśora-mūrti*. But, through His *Antaryāmi Śakti* and *Jñapti,* He pervades all, is immanent in all, is the *Ātman* of all sentients i.e., *Īsvara, Akṣarabrahman* and non-sensetient i.e., *Māyā, Pṛkriti*. They constitute His *Śarīra*. He is their *Śarīrī* or Self. He injects and infuses His power in all. Therefore, all sentients pulsate with life and all non-sentient exist.

His *Svarūpa* or essential nature - form - aptly called Bhagavatsvarūpa - is the most important and central concept is Śrī Swāmināṛāyaṇism. In Yoga also according to Śrī Swāmināṛāyaṇa, God is the centre of meditation, which is to be attained through intense meditation or profound association with *Ekāntika Bhakta*, i.e., highest type of devotee. Oneness with him is

good. Such oneness with God itself is *Nirvikalpa Samādhi.* Such devotees - Bhaktas ascetics or householders are also called *Nirguṇa Bhaktas.* They may follow, the path of renunciation or of worldly activities; they may belong to the class of Nārada and Śaṇkara or of seven sages and king Janaka; but all are *Nirguṇa Bhaktas* because they had total correct and firm realisation of God's form. From that they never wavered. Just as a person who has right conviction and knowledge about a Neem tree will never have doubt about its correct identity in any of the three states, viz., *Jāgṛta, Swapna* or *Suṣupti.* A *Nirguṇa Bhakta* will never have any doubt about the form or act of manifest God.

In Śrī Swāminārāyaṇism Parabrahman the highest ontological reality is described not only as omniscient, omnipotent and omnipresent but also as the one and only one to be meditated upon by all. Theologically, the entity is called *Puruṣottama, Parabrahma, Nārāyaṇa Bhagavān Śrī Swāminārāyaṇa, Śrī Sahajānanda, Śrī Harikṛṣṇa, Śrī Hari,* etc.

Fundamentally the concept of *Paramśevara* of Śrī Swāminārāyaṇa and Īśvara of Śrī Rāmānujācārya, as the Highest Reality are same. But by having in its philosophy and theology, the concept of *Akṣarabrahman* or Brahma, which is also, likes Parabrahman. The Śarīrī and controller of Jīva, Īśvara and Māyā, Śrī Swāminārāyaṇism take totally different route to the highest via *Akṣarabrahman,* who is always present in the world as *Guruhari, Parama-Ekāntika Satpuruṣa,* to help and guide the Mumukṣus or aspirants to final freedom during this human life itself, if not possible, even in the next life after the demise. The concept of *Akṣara* is, therefore, very important and the epithet *Akṣarātīta* or *Akṣarādhīśa* are the most appropriate. The reason is in the Śrī Swāminārāyaṇa *darśana* world like *sarva-śarīrī, sarva-niyāmaka, sarvādhāra* have 'open texture' and may refer meaningfully to both, *Akṣarabrahman* and *Parabrahman.*

The fact is that Parabrahman - Paramātmā is above all, including Akṣarabrahman and this fact is well described in HVSS 63, 64 and 97. In it Parabrahman is described as the Paramount ruler, the suzerain monarch

and all others including Akṣarabrahman as His officials, liegemen, retinue and assistants. They have big houses, expensive jewellery, costly vehicles and garments, and from their properties a person can imagine the vast properties and profuse wealth of the paramount ruler. Similarly, form the celestial and holy power of the cosmic selves - Īśvaras like infinite Virāta and Brahmā, an aspirant Mumukṣu can clearly understand the power of the supreme God, Śrī Puruṣottama Bhagwān whose effulgence is limitless compared to that of Akṣara and Īśvaras. This effluence is "*cit-śaktī*" common to all Jīva, Īśvara, Akṣarabrahman and Parabrahman, but that of Parābrahman is the highest and Supreme. Guṇatitānanda Swāmī whose short opinions and talks are considered to be the commentary on the Vacānāmṛtam states about this "*cit-śaktī*" of Parabrahman and Akṣarabrahman that the luminosity and luster of a single strand of a piece of hair of Śrī Harikṛṣṇa, Pūrṇapuruṣottama Nārāyaṇa is more than the brightness and radiance of ever great Akṣarabrahman. Thus, when there is such a vast difference between the "cit-śakti" of even Parabrahman and Akṣarabrahman what to say about the difference of that between Parabrahman and Īśvaras, on one hand, and of Parabrahman's and Jīvas, on the other ?

In the HVSS 36 : 34-37, it is clearly stated that Parabrahma Puruṣottama Nārāyaṇa is the foundation support and cause of Brahman, Prakṛti, Puruṣa etc. through this Antaryāmi *Jñapti, śakti,* i.e., by his light of consciousness such an Akṣarātīta Paramātmā is the one and the only one to be worshipped by all including Akṣara (who has both divine form in Akṣaradhāma) and the human form as Guruhari. Upāsanā is to be performed only of this Parabrahman.

'*Upāsanā*' is a unique concept of Śrī Swāminārāyaṇism. Its purport and implications are quite different from those of most of the commentators of *Prasthāna-traya* and even the ācāryas of Bhakti Vedānta Schools. Most of these ācāryas including Śrī Rāmānuja understand Upāsanā as 'constant and uninterrupted remembrance of God' sometimes as Bhakti, Śrī Swāminārāyaṇa understands this 'key-word' in the sense of true and

complete knowledge of the Parabrahman, Paramātman and not only remembrance of, or devotion to, or knowledge of, some aspects of Him.

According to him Upāsanā is an all-inclusive knowledge of the Supreme.

Sākāra, Sarvopari, Kartā and *Prakaṭa*. Upāsanā is the basic philosophical framework outlining the fundamental principles of Śrī Swāmināṛāyaṇism.

It shows the necessity of philosophically and theologically understanding the nature of God as well as the mode of worship of God. Basically it describes how to understand God. Briefly stating, He should be understand as divine human person above all - transcendent, all doer and always present either himself or through His God realised sage-saint, the *Sādhu*.

Following is Upāsanā according to Śrī Swāmināṛāyaṇa.

It is unflinching resolute faith and conviction that God as a person with corporeality; He is eternally personal both in this work and in his divine residence.

He is transcendental divinity, above all, throughout time and space and beyond them.

He is the doer, creator, governor, destroyer, saviour and redeemer of all devotees.

He is always present on the earth in human form either by himself or through Hid God realised saint or *Guruhari* who is described as *Parama Ekāntika,* the highest devotee with Parabrahma as the only God.

In short Upāsanā is the right knowledge of Paramātmā. Parabrahman as eternal, divine perfect, transcendental human personality, having infinite number of virtues and capacity of creation etc and always present to guide the devotees, through similarly divine Akṣaradhāma or Guruhari. Thus, Upāsanā differs from Śrī Śaṅkara's theory of formless - quality-less abstract Brahman, as the highest principle.

Śrī Swāminārāyaṇa clearly states that to consider God as an impersonal, formless principle is to deny God's sovereignty that rightfully belongs to Him. It is discarding His greatness and glory, His reality and existence. It is a grave sin of blasphemy or *Swarūpadroha.*

Such an understanding is essential for Mukti rather than any other means and after such an understanding a devotee should worship Him only and expect only His grace through His Ekāntika-Bhakti, not of any one else.

Even those devout worshippers who consider themselves to be Upāsaka - worshipper / devotees of Akṣara as Upāsya 'object of worship' are condemned by Śrī Swāminārāyaṇa, along with those *yogis* or *bhaktas* who go into trance, see *Paramātmā* and consider present human manifest form as inferior. Therefore, in the Śrī Swāminārāyaṇa faith there is utmost important of the manifest human form of God either by sādhu himself or throughout his realised saint. Which is totally different philosophically and theologically from Śrī Vaiṣṇavism of Śrī Rāmānujācārya. Therefore, it is not advisable to give this faith the name '*Navya Viśiṣṭādvaita*'. When the ontological realities, the concept of Akṣarabrahman, the means of liberation and the nature of liberation itself differ widely and essentially, we feel it inappropriate to give such an odd name to the *darśana* of Śrī Swāminārāyaṇa as 'Navya Viśiṣṭādvaita'.

Looking at the utmost importance of the concept of Akṣarabrahman both as a principle and as a person and its absolute and intimate relation with Parabrahman we suggest that this philosophical system viz., Śrī Swāminārāyaṇa Darśana be recognised by some such nomenclature as *Akṣarādvaita* or *Akṣarapuruṣotamādvaita* but certainly not by such an add-on name referred to above. From all points of views, and details, then we should decide about the new nomenclature of the system.

अत्रेमे सन्दर्भाः

क्षराक्षराणां सर्वेषां हृदि साक्षितया स्थितिः।
पुरुषोत्तम - पर्याय - कृष्णस्याऽन्वय - लक्षणम्॥ १४॥

HVSS : 7 / 14

क्षरेति। सर्वेषाम्। क्षराक्षराणां प्रधानपुरुषतत्कार्याणामक्षराणामक्षरब्रह्म तत्स्थमुक्तमहापुरुषादीनां च। हृदि हृत्पद्मे। साक्षितयाऽन्तर्यामितया। स्थितिरवस्थानम्। **पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तमाख्यः शब्दः पर्यायो यस्य स चासौ कृष्णः श्रीकृष्णपरमात्मा तस्य।** अन्वयलक्षणमन्वयभावेन लक्षणम्। गद्यते इतिपूर्वश्लोकादनुवर्तनीयम्॥ **७-१४॥**

लीलाविहरणं राधादिभिः परमधामनि।
तिरोभावेऽपि कालादेर्व्यतिरेकोऽस्य चोदितः॥ १५॥

HVSS : 7 / 15

लीलेति। कालादेः कालस्य **तन्नियम्यस्य कार्यमूलप्रकृतिपुरुषस्य च। तिरोभावेऽपि स्वेच्छयाऽदृश्यत्वेऽपि।** परमधामनि अक्षरब्रह्माख्ये स्वस्थाने। राधादिभिः राधालक्ष्म्यक्षरभावापन्नमुक्तकोटिभिः सह। लीलाविहरणं विलासविहाराचरणम्। अस्य श्रीकृष्णस्य। व्यतिरेको व्यतिरेकभावेन लक्षणम्। उदितः कथितः **॥ ७-१५॥**

अन्तर्यामितया कृष्णाविष्टान्येतानि सर्वशः।
संहृत्य जीवेशतनूः स्वस्वांशैः ससृजुस्ततः॥ ३४॥

HVSS : 12 / 34

अन्तरिति। सर्वशः सर्वाणि। एतानि तत्त्वानि। अन्तर्यामितयान्तर्यामिरूपेण। कृष्णाविष्टानि श्रीकृष्णेन कृतप्रवेशानि। अभूवन्निति शेषः ततो हेतोः। संहृत्यैतानि परस्परं मिलित्वा। स्वस्वांशैः स्वकीयैः स्वकीयैः कार्यैः। जीवा असुभृतश्च ईशो वैराजाख्येश्वरश्च तेषां तनूर्देहान्। ससृजुरुत्पादयामासुः **॥ १२-३४॥**

पराभाव्यो न विषयैर्ऋषिर्नारायणो यथा।
भवाम्यनादिमुक्तश्च स्वतंत्रः स्वस्वरूपदृक्॥ ५५॥

HVSS : 18 / 55

पराभाव्य इति। **अनादिमुक्तः कालत्रयेऽपि मम मायासम्बन्धाभावान्नित्यमुक्तः।** अत एव। स्वतन्त्रोऽन्येषां मत्परतन्त्रत्वान्नाहं कदाचिदपि परतन्त्रः। तत्कुतः। स्वस्वरूपदृक्लयोत्पत्यादिविधायककालकृतविषमदेशादिभावेऽपि सर्वदा स्वस्वरूपज्ञाता। 'यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वत'। इति श्रुतेः। 'यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्यादिनाऽस्य वै। स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्च न रिष्यती'ति स्मृतेश्च। एवं विशेषणविशिष्टोऽहम्। नारायणः। ऋषिः। यथा मदावतारो बदरीपतिर्नरनारायणर्षिरिव। विषयैः समीपे वर्तमानैः रमणीयैरपीन्द्रियार्थैः। पराभाव्यः पराभवं कर्तुं योग्यः। न भवामि। मदवतारो नरनारायणर्षिर्यदिन्द्रप्रेषितकामाप्सरःप्रभृतीनां वशत्वं न प्राप्तस्तदा सर्वकारणकारणमक्षरधामाधिपतिः पुरुषोत्तमः स्वयंतया गुणैश्वर्याद्यावेशतया च सर्वावतारधारी स्वतन्त्रैश्वर्योऽहं विषयपरतन्त्रः कथं स्यामिति दृष्टान्ताभिप्रायः **॥ १८-५५॥**

शरीरता तयोः कृष्णव्याप्याधीनत्वधर्मतः।
व्याप्यत्वं परतंत्रत्वं शारीरो धर्म उच्यते॥ १०॥

HVSS : 64 / 10

शृणाति शीर्यते वेति व्युत्पत्तिजः शरीरशब्दार्थोऽत्र मुख्यो न भवति। कुतः? 'गुणापाये ब्रह्मशरीरमेति। ब्राह्मीं संविशते तनु'मित्यादिशतशः प्रबलवचनोदितब्रह्ममयशरीरस्यापि

तथात्वापत्तेस्तस्य तथात्वानुचितत्वाच्च। अत: शरीरत्वं नाम शरीर्यधीनत्वं तद्व्याप्यत्वं तदग्रेऽसमर्थत्वं चेति। एवं सत्यात्माक्षरयो: व्याप्याधीनासमर्थत्वधर्मै: श्रीकृष्णशरीरत्वं तस्य शरीरित्वमित्याह द्वाभ्याम्। शरीरतेति। हे मुनय: ! कृष्णव्याप्याधीनत्वधर्मत: व्याप्ये। अन्त:प्रवेशार्हे च ते अधीने आयत्ते च तयोर्भावस्तत्वं कृष्णस्यान्तर्यामिशक्त्या यद्व्याप्याधीनत्वं तदेव धर्मस्तस्मादिति तत:। तयोरात्माक्षरयो: शरीरता श्रीकृष्णस्य शरीरत्वम्। यत: व्याप्यत्वम्। परतन्त्रत्वमन्याधीनत्वम्। शारीर: शरीरसम्बन्धी। धर्म:। उच्यते॥ **६४-१०**॥

शरीर्यपेक्षया च स्यादसमर्थं शरीरकम्।
साधयेत्सर्वमेवापि शरीरी तु निजेप्सितम्॥ ११॥

HVSS : 64 / 11

शरीरिति। शरीर्यपेक्षया शरीरिणोऽग्रे! शरीरकम्। असमर्थम्। स्यात्। शरीरी तु समर्थ: स्यात्। अत: शरीरी तु। निजेप्सितं स्वमनसाऽऽप्तुं वाञ्छितम्। सर्वमपि। साधयेदेव। एतेनाक्षरस्यात्मवर्गस्य च स्वान्तर्यामिशक्तया कृष्णव्याप्यत्वं कृष्णाधीनत्वं कृष्णाग्रासमर्थत्वं चोक्तम्। कृष्णस्य च तद्व्यापकत्वं तदनधीनत्वं ताभ्यां सकाशात्समर्थत्वं चोक्तम्॥ **६४-११**॥

मूर्त्तिमान् भगवान् कृष्ण: सर्वेषामपि चाऽऽत्मनाम्।
तद्व्याप्यदृश्यदेहानामपि अस्त्यात्मतयास्थित:॥ १२॥

HVSS : 64 / 12

एवं सामान्यतोऽचक्षुर्विषयाणां द्रष्टृणामात्मनां कृष्णशरीरत्वमभिधाय साम्प्रतमन्तर्यामि-ब्राह्मणादिषु कृष्णस्य द्रष्टात्मतया चोक्तत्वात्पुन: सहैव द्रष्टादृश्ययोस्तच्छरीरत्वं तस्य च तच्छरीरित्वमाह चतुर्भि:। मूर्तिमानिति मूर्तिमान् स्वाश्रितमनोनयनानन्दनावयवनित्यसिद्धशरीरवान्। भगवान् सकलैश्वर्यसम्पन्न:। कृष्ण: सर्वेषामपि। आत्मनामात्मशब्दवाच्यानां शरीरिणाम्। तद्व्याप्यदृश्यदेहानामात्माभिर्व्याप्यानां दृश्यानां च शरीराणां चापि। आत्मतयान्तर्यामितया स्थित:। अस्ति॥ **६४-१२**॥

एवं प्रभौ ज्ञानशक्ति: स्थिताऽस्तीत्यवगम्यताम्।
क्रिया: कारयते सर्वान् क्रियाशक्तिश्च तत्स्थिता॥ २९॥

HVSS : 65 / 29

एवमिति। एवममुना प्रकारेण। प्रभौ सर्वशक्तिपतौ श्रीकृष्णे। ज्ञानशक्ति:। स्थिता। अस्ति। इतीत्थम्। अवगम्यताम् किञ्च। तत्स्थिता तस्मिन्नन्तर्यामिणि श्रीकृष्णेऽवस्थिता। क्रियाशक्ति: जीवानामीक्षणश्रवणाघ्राण, गमनादानादि, क्रियाप्रवृत्ति, विधापिका, क्रियाख्यशक्ति:। सर्वान् जीवान् क्रिया ईक्षणादिव्यापरान्। कारयते विधापयति॥ **६५-२९**॥

इच्छाशक्ति: प्रभुस्था या सेच्छां कारयतेऽखिलान्।
ब्रह्माण्डानां च सर्गादि मुहुर्भवति वै तया॥ ३०॥

HVSS : 65 / 30

इच्छेति। प्रभुस्था अन्तर्यामिश्रीकृष्णावस्थिता। या। इच्छाशक्तिस्तत्तत्कर्मानुसारेण तत्स्थानादिवाञ्छितार्थोपभोगप्रदायिकेच्छाख्या शक्ति: अस्ति। सेच्छा शक्ति:। अखिलान् सर्वानपि जीवान्। इच्छामव्यक्तयावस्थितामपि व्यक्तिभावप्रापणेन स्फुटतया प्रतीत्यर्हां स्थानभोगादिवाञ्छाम्। कारयते। तया श्रीवासुदेवेच्छाशक्त्या। ब्रह्माण्डानाम्। सर्गादि उत्पत्तिस्थितिप्रलया:। मुहु: पुन: पुन: भवति। वै निश्चितमेव॥ **६५-३०**॥

योऽन्तर्यामी कर्मफलप्रदाता पुरुषोत्तमः।
स एव जीवश्रेयोर्थं जायते न्नाकृतिर्भुवि: ॥ ४४ ॥

HVSS : 84 / 44

य इति। **अन्तर्यामी सकलजीवानामन्तःस्थित्वा वागादीन्द्रियप्रवर्तकः। कर्मफलप्रदाता तत्कृताखिलकर्मणां फलस्य यथाकालं प्रापकः। यः। पुरुषोत्तमोऽस्ति। स पुरुषोत्तम एव। जीवश्रेयोऽर्थं साधुद्वारा स्वस्वरूपज्ञानप्रदानेन स्वाश्रित-जीवानामात्यन्तिकमोक्षं कर्तुमित्यर्थः। भुवि पृथिव्याम्। न्नाकृतिर्मनुष्यसमानाकारः। जायते ॥ ८४-४४ ॥**

देहत्यागं भगवतः स्वतंत्रस्यापि गर्हितम्।
ऋषभस्येव दृष्ट्वापि संशयो न भवेद्धृदि ॥ २१ ॥

HVSS : 97 / 21

देहेति। स्वतन्त्रस्यापि। भगवतः। ऋषभस्येव। गर्हितं पुरीषलिप्तगात्रस्यैव दावाग्निदग्धत्वेन दुर्मरणाभासान्निन्दितम्। देहत्यागम्। दृष्ट्वापि। हृदि। संशयः। न भवेत् **॥ ९७-२१ ॥**

लीलेयमिच्छया स्वस्येत्येवं यो निश्चयो भवेत्।
स जीव इति विज्ञेयो बद्धमूलो हि निश्चलः ॥ २२ ॥

HVSS : 97 / 22

लीलेति। स्वस्यात्मनः। इच्छया। इयम्। लीला। इत्येवम्। यः। निश्चयः। भवेत्। सः। जीवे। जातः। इति। विज्ञेयः। अयं त्रिविधोऽपि निश्चयः। बद्धमूलः। अद्रिनिश्चलोऽचलवदचलः। विज्ञेयः। अस्यायं भावः। निर्विकल्पसमाधिस्थित्यालम्बनपूर्वमात्मन्युन्मतत्तादिभावप्रदर्शको भगवान् ऋषभदेवो यथात्मारामाणां गुणातीतस्थितिप्रदर्शनाय कृताश्मकवलमुच्चरितदग्धं स्वशरीरं दवाग्निना दाहयन्नवर्तत्तथैव साक्षाद्भगवान् यद्याचरेत्तथाप्यात्मनिष्ठस्वभक्तशिक्षणार्था तन्निःश्रेयसकारिणीयं भगवता स्वेच्छया दर्शिता लीलेति विचारपूर्वकं तत्स्वरूपे संशयानुदयो जीवगतो निश्चय इत्येवमिन्द्रियान्तकरणजीवेषु बद्धमूलो निश्चयोऽचलस्थिरो बोध्य इति **॥ ९७-२२ ॥**

अन्तस्थो भगवानेव प्रकाशयति निर्गुणः।
स्वप्नेऽपि स तथा जीवं स्वाप्नभोगैः सह प्रभुः ॥ २७ ॥

HVSS : 97 / 27

अन्तरिति। अन्तःस्थस्तस्यान्तर्यामितयावस्थितः। निर्गुणः स्वयं तु गुणातीतः। **भगवान् श्रीहरिरेव।** प्रकाशयति तामसकर्मफलरूपान् भोगानव्यक्ततया जीवमनुभावयतीन्यर्थः। तथा। प्रभुरेवंविधसामर्थ्यवान्। सोऽन्तर्यामिभगवान्। स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपि। स्वाप्नभोगैः सह। जीवम्। प्रकाशयति राजसकर्मफलभूतान् स्वाप्नभोगैः सह। जीवम्। प्रकाशयति राजसकर्मफलभूतान् स्वाप्नभोगान् जीवमनुभावयतीत्यर्थः। इति द्वयोरेकान्वयः **॥ ९७-२७ ॥**

जाग्रद्भोगैः सहात्मानमेवं जाग्रत्यपि प्रभुः।
प्रकाशयति विश्वात्मा स्वप्रकाशोऽखिलेश्वरः ॥ २८ ॥

HVSS : 97 / 28

जाग्रदिति। एवममुना प्रकारेणैव। विश्वात्मा सकलविश्वान्तर्वर्तिजीवान्तर्यामी। **स्वप्रकाशः स्वतः प्रकाशपर्यायज्ञानवान्।** अखिलेश्वरः। प्रभुः। जाग्रति जाग्रदवस्थायामपि। जाग्रद्भोगैः सह। आत्मानं जीवम्। प्रकाशयति। सात्त्विककर्मफलभूतान् जागद्भोगान् जीवमनुभावयतीत्यर्थः **॥ ९७-२८ ॥**

य एवं रूपिणं जीवमरूपिणमपि स्वयम्।
प्रकाशयत्यसावेव तत्त्वान्यप्यखिलानि च॥ २९॥

HVSS : 97 / 29

य इति। यः। स्वयं भगवान्। एवममुना प्रकारेण। रूपिणं जाग्रत्स्वप्नयोर्देहेन्द्रियादि-भावसहितम्। अरूपिणं सुषुप्तौ देहेन्द्रियादिभावरहितमपि। जीवम्। प्रकाशयति। असावेव भगवान्। अखिलानि सकलानि। तत्त्वानि प्रधानमहत्तत्वाहङ्कारेन्द्रियादीनि। चापि। प्रकाशयति ज्ञानप्रदानेन स्वस्वकार्यक्षमाणि करोति॥ ९७-२९॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारान्करोति जगतः प्रभुः।
सुखायैव हि जीवानां नाऽत्र स्वार्थोऽस्य कश्चन॥ ३२॥

HVSS : 97 / 32

उत्पतीतिः। **प्रभुः साक्षाच्छ्रीकृष्णः।** जीवानाम्। सुखाय। जगतो विश्वस्य। उत्पत्तिस्थितिसंहारान्। करोति। अत्रोत्पत्यादिककरणे। अस्य प्रभोः। कश्चन कश्चिदपि। स्वार्थः। नहि नैव विद्यते॥ **९७-३२॥**

बुद्धिन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः।
मात्रार्थं च भवार्थं च ह्यात्मने कल्पनाय च॥ ३३॥

HVSS : 97 / 33

बुद्धीति। प्रभुः। जनानाम्। बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्। मात्रार्थं मीयन्ते जीवैः करणद्वारानुभूयन्ते इति मात्रा विषयास्तदर्थम्। भवार्थं भूयते सत्कर्मभिर्देवादियोनिषु प्रादुर्भूयते इति भवो जन्म तदर्थम्। आत्मने परमात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षार्थम्। कल्प्यते धर्मादिसम्पादनार्थं समर्थो भूयतेऽनेनेति कल्पनमर्थस्तदर्थम्। कामधर्ममोक्षार्थाख्यपुरुषार्थसिध्यर्थमित्यर्थः। असृजत् (भा.पु. ६/८/३०) **॥ ९७-३३॥**

इति भागवतश्लोके पुरुषार्थचतुष्टयम्।
जीवान्प्रापयितुं सृष्टिं करोतीश इतीरितम्॥ ३४॥

HVSS : 97 / 34

इतीति। इत्येवंविधे। भागवतश्लोके। पुरुषार्थचतुष्टयम्। जीवान् प्रापयितुम्। ईशः परमेश्वरः। सृष्टिम्। करोति। प्रलयकाले स्वस्वकर्माण्युपादाय मायायां लीनान् जीवान् सृष्टिकाले यथाकर्म देहेन्द्रियादीन्प्रापयतीत्यर्थः। इतीत्थम्। ईरितं कथितम्॥ **९७-३४॥**

सृष्टिः सुखाय जीवानां स्थितिश्चाऽप्यस्ति तादृशी।
लयोऽपि सृतिखिन्नानां विश्रामायाऽस्ति तत्कृतः॥ ३५॥

HVSS : 97 / 35

पुनरपि स्फुटबोधायोक्तार्थमनुवदति। सृष्टिरिति। तत्कृता सृष्टिः। जीवानाम्। सुखाय। अस्ति। तत्कृता स्थितिश्चापि। तादृशी जीवसुखार्था। अस्ति। तत्कृतो भगवता विहितः। लयः प्रलयोऽपि। सृतिखिन्नानां जन्ममरणप्रवाहलक्षणसंसारखेदयुक्तानां जीवानाम्। विश्रामाय दिवाकार्यभारखिन्नानां रात्रिरिव श्रमापहृतायेत्यर्थः। अस्ति॥ **९७-३५॥**

एवं हिताय जीवानां प्रवृत्तोऽस्ति सदा प्रभुः।
कल्याणायैव तेषां च महत्या कृपया स तु॥ ३६॥

HVSS : 97 / 36

एवमिति। एवममुना प्रकारेण। प्रभुः। जीवानाम्। हिताय। सदा। प्रवृत्तः। अस्ति। स तु स एव भगवान्। तेषां जीवानाम्। कल्याणायैव। महत्या। कृपया॥ **९७-३६॥**

दिव्यमूर्त्तेर्भगवतः सम्बन्धादिन्द्रियादिकम्।
दिव्यतां याति भक्त्यस्य ततस्तन्नैव मायिकम्॥ ४५॥

HVSS : 97 / 45

इममर्थमेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्फुटमाह द्वाभ्याम्। दिव्येति। हे मुने!। भक्तस्य। इन्द्रियादिकम्। दिव्यमूर्तेः। भगवतः साक्षाद्धरेः। सम्बन्धातत्साधुद्वारासंयोगात्। दिव्यताम्। याति। ततो हेतोः। **तद्भक्तेन्द्रियादिकम्। मायिकम्। नैवास्ति। किन्त्वमायिकमेव जातमस्तीत्यर्थः॥ ९७-४५॥**

भक्त्याश्रयः परं ब्रह्म प्रत्यक्षः पुरुषोत्तमः।
कृष्णः स एव प्रकृतिद्वयस्याधार ईयताम्॥ ३६॥

HVSS : 115 / 36

भक्तिति। भक्त्याश्रयो भक्तेराधारभूतः। परंब्रह्म। यः। प्रत्यक्षः। **पुरुषोत्तमः। कृष्णः। अस्ति।** स एव। प्रकृतिद्वयस्य व्याप्य व्यापकतया वर्तमानस्य पराऽपराख्यस्वप्रकृतिद्वयस्य। आधारः आश्रयः। अस्ति। इति। ईयताम्॥ **११५-३६॥**

शरीरं पृथिवी यस्य शरीरं यस्य चाक्षरम्।
एवमाद्या भवंत्यत्र प्रमाणं श्रुतयो मुने॥ ४४॥

HVSS : 115 / 44

शरीरमिति। किञ्च। हे मुने!। यस्य भगवतः। पृथिवी। शरीरम्। यस्य। अक्षरम्। शरीरम्। एवमाद्या एतत्प्रभृतिकाः। श्रुतयः अन्तर्यामिब्राह्मणादिश्रुतिवचनानि। अत्रास्मिन्नेवार्थे। प्रमाणं प्रमाणभूताः। भवन्ति। तथा च बृहदारण्योनिषदि। 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्याद्याः। सुबालोपनिषदि च। योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेदेत्याद्याः **॥ ११५-४४॥**

अन्नं ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादयश्चाप्यनेकशः।
ब्रह्मविद्या एवमेव वदंत्यर्थं फलेन वै॥ ४५॥

HVSS : 115 / 45

अन्नमिति। अन्नम्। ब्रह्म। मनः। ब्रह्म। इत्यादयः। एनेकशः। ब्रह्मविद्या अपि। एतमन्तर्यामित्वरूपमेव। अर्थम्। फलेन पर्यवसानेन। वदन्ति। अन्नादीनां वस्तुतः परब्रह्मत्वाभावेऽपि परब्रह्माधारत्वाच्छरीरशरीरिभावाच्चान्नादीनामप्यर्थात्परब्रह्मत्वतमत्र फलशब्देनाभिधीयते। तथा च भृगुवल्लीश्रुतिः। भृगुर्वै वारुणिवरुणं पितरमित्यारभ्यान्नं ब्रह्मेतिव्यजानात्। प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिः **॥ ११५-४५॥**

सर्वाधारश्च सर्वात्मा सर्वरूपस्ततः प्रभुः।
पुरुषोत्तम एवासौ साक्षात्सेव्योऽस्ति वः सदा॥ ४६॥

HVSS : 115 / 46

सर्वेति। ततो हेतोः। **प्रभुः। पुरुषोत्तमः साक्षाच्छ्रीकृष्ण एव। सर्वाधारः।** सर्वात्मा सर्वान्तर्यामी। सर्वरुपः प्रकृतिद्वयस्य सकार्यस्य तच्छरीरत्वादन्तर्यामितया तस्य शरीरित्वात्सर्वरूपतयोपदिष्टः। अस्ति। **असौ पुरुषोत्तमः। वः। युष्माकम्। सदा। साक्षात्सेव्यः प्रत्यक्षतयोपासनीयः। अस्ति॥ ११५-४६॥**

नराकृतिश्चैष एव स्वयं ब्रह्मपुरेश्वरः।
अनन्तैश्वर्यसम्पन्नः श्रुतिसङ्गीतसद्यशाः॥ ४७॥

HVSS : 115 / 47

नरेति। नराकृतिः। एषः पुरुषोत्तम एव। स्वयम्। ब्रह्मपुरेश्वरः। अनन्तैश्वर्यसम्पन्नः। श्रुतिभिर्निगमैः सङ्गीतं सत्सत्यं यशो यस्य स तथाभूतः। अस्तीति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ११५-४७॥

ईदृग्महिमवानेष भगवानिति वेदनम्।
सम्यग्ज्ञानं मुक्तिहेतुरिति ज्ञेयं मुमुक्षुणा॥ ४८॥

HVSS : 115 / 48

ईदृगिति। **एषः प्रत्यक्षः। भगवान् ईदृग्महिमवानेवंविधानन्तमाहात्म्यः। अस्ति। इतीत्थम्। सम्यक्। वेदनम्। मुक्तिहेतुः।** ज्ञानम्। अस्ति। इतीत्थम्। मुमुक्षुणा भक्तेन। ज्ञेयम्॥ ११५-४८॥

तच्छेषभूतान्यन्यानि साधनानि तु सन्ति हि।
स्वतंत्रत्वं तु नास्त्येव तेषां मुक्तिं प्रति ध्रुवम्॥ ४९॥

HVSS : 115 / 49

तदिति अन्यानि। साधनानि तु। तच्छेषभूतान्येवंविधस्य मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्याङ्गभूतानि। सन्ति। तेषां साधनानाम्। मुक्तिं प्रति। स्वतन्त्रत्वं स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं तु। नास्त्येव। ध्रुवम्॥ ११५-४९॥

कृष्णो दिव्याकृतिजीवेष्वंतर्यामितया स्थितः।
मूर्त्तवत्कार्यकारित्वादप्यमूर्त्तोऽस्ति मूर्तिमान्॥ ४२॥

HVSS : 123 / 42

कृष्ण इति। हे मुने!। दिव्याकृतिः सदा सकलसौन्दर्यैकाधारामायिकमूर्तिः। कृष्णो भगवान्। जीवेषु निराकृतिषु जीवेष्वित्यर्थः। अन्तर्यामितया। स्थितः सन्। अमूर्तोऽपि। मूर्तन्मूर्तिमता तुल्यतया। कार्यकारित्वात् ततकर्मानुसारेण ततत्कर्मफलस्य यथा समयप्रदानादिरूपमूर्तसमानकार्य-विधानाद्धेतोरित्यर्थः। मूर्तिमान्। अस्ति। **सदा दिव्यमूर्तिमतः कृष्णस्यान्तर्यामिशक्तिर्जीवेषु निराकारतया स्थिताऽपि तस्या मूर्तवत्कार्यकारित्वातदाधारस्य कृष्णस्य मूर्तत्वाच्च समूर्तोऽमूर्तश्चेत्युभयधर्मवानुच्यत इति भावः॥ १२३-४२॥**

जीवेन्द्रियान्तःकरणदेवताः स्वेन तेजसा।
प्रकाशयन्नाश्रश्च तेषां सोऽस्ति नियामकः॥ ४३॥

HVSS : 123 / 43

एतदेव भङ्ग्चन्तरेण विशदयति। जीवेति। स भगवान्। स्वेन स्वकीयेन। तेजसान्तर्यामिशक्तिरूपमहसा। जीवेन्द्रियान्तःकरणदेवताः प्रकाशयंस्ततत्कर्मणि प्रवर्तयन् सन्। तेषां जीवादीनाम्। नियामकः स्वस्वस्थितावव्स्थापकः। आश्रय आधारः च। अस्ति॥ १२३-४३॥

पप्रच्छाऽथ पुनः साधुः स तं जीवेषु सर्वशः।
***केन रूपेण भगन्वर्त्तसे त्वं नियामकः*॥ ४४॥**

HVSS : 123 / 44

पप्रच्छेति। अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम्। सः। साधुर्नित्यानन्दमुनिः। तं श्रीहरिम्। पुनः पप्रच्छ। अत्र कृष्णस्य स्वस्यैवान्तर्यामित्वमुक्तं श्रुत्या तु 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यक्षरस्य तदुक्तं श्रीभागवते 'चानादिरात्मा पुरुष' इत्यनेन पुरुषस्य तदुक्तं तत्र तत्केन रूपेणास्तीति बोद्धुं पुनरप्राक्षीदित्यर्थः। **हे भगवन्। हरे!। त्वम्। सर्वशः सर्वेष्वपि। जीवेषु। केन। रूपेण। नियामकः सन्। वर्तसे॥ १२३-४४॥**

स्वयमेव हि साक्षात्किं त्वं किं वाऽक्षररूपतः।
किंवा पुरुषरूपेण वर्त्तसेऽन्तर आत्मनाम्॥ ४५॥

HVSS : 123 / 45

एतदेव प्रविवृणोति स्वयमिति। **त्वम्। आत्मनां जीवानाम्। अन्तरोऽन्तर्यामी सन्। स्वयम्। साक्षात्पुरुषोत्तम एव। वर्तसे।** किम्। अथवा। अक्षररूपतः। वर्तसे। किम्। अथवा। पुरुषरूपेण। वर्तसे। किम्॥ **१२३-४५॥**

हरिराहाऽथ पुरुषरूपेणैव स वर्त्तते।
अन्तरेषु हि सर्वेषां देहिनां तत्प्रकाशकः॥ ४६॥

HVSS : 123 / 46

हरिरिति। अथैवंविधनित्यानन्दमुनिप्रश्नश्रवाणानन्तरम्। हरिः। आह। हे मुने!। **स कृष्णः। सर्वेषाम्। देहिनाम्। अन्तरेषु। तत्प्रकशको जीवभोग्यकर्मप्रकाशकः सन्। पुरुषरूपेणैव। वर्तते। हि॥ १२३-४६॥**

असावेवान्तरात्मा च वेदान्ते योगसाङ्ख्ययोः।
यथारुचि यथाबुद्धि वर्णितोऽस्ति महर्षिभिः॥ ४७॥

HVSS : 123 / 47

असाविति। **अन्तरात्मा पुरुषरूपेण सर्वजीवान्तर्यामी। असौ कृष्णो भगवानेव।** वेदान्ते उपनिषत्सु। साङ्ख्ययोगयोः। महर्षिभिः। यथारुचि। यथाबुद्धि। वर्णितः। अस्ति॥ **१२३-४७॥**

उद्धवस्वामिमुखतः श्रुता स्वेन च निश्चिता।
मया त्वेषा कृता वार्त्ता सावधार्या मदाश्रितैः॥ ४८॥

HVSS : 123 / 48

अत्र सदाचारं प्रमाणयति। उद्धवेति। उद्धवस्वामिमुखतो **सद्गुरोः श्रीरामानन्दस्वामिवदनात्।** श्रुता। स्वेन स्वयम्। निश्चिता। एषा। वार्ता। मया। कृता। सा वार्ता। मदाश्रितैर्भवद्भिः। अवधार्या॥ **१२३-४८॥**

देहस्यांतर्यथा जीवो जीवस्यांतस्तथेश्वरः।
साक्ष्यंतर्यामिपर्यायस्तदुपास्यो हि वर्त्तते॥ २७॥

HVSS : 227 / 27

देहस्येति। यथा। देहस्य। अन्तर्हृदये। जीवः। वर्तते। तथा। जीवस्य। अन्तः। साक्ष्यन्तर्यामिपर्यायः। तदुपास्यो जीवेनोपासनीयः। ईश्वरः। वर्तते कर्मफलप्रदानाय तिष्ठतीत्यर्थः॥ **२२७-२७॥**

अपि कालश्च माया च ब्रह्मेशो भास्करादयः।
तस्याज्ञामनुवर्तन्ते नियन्तुः सभयाः सदा॥ १७॥

HVSS : 199 / 17

अत्र हेतुमाह द्वाभ्याम्। अपीति। कालः। माया च। ब्रह्मा। ईशः शिवः। भास्करादयश्चापि सदा। सभयाः सन्तः। नियन्तुः कालादिप्रशासकस्य। तस्य श्रीहरेः। आज्ञाम्। अनुवर्तन्ते॥ **१९९-१७॥**

भगवत्स्वामिनारायणस्वरूपनिरूपणपरकश्लोकाः

मया तु कामलोभेर्ष्याः क्रोधो मानश्च मत्सरः।
हृदि प्रवेशं नो दत्ता दोषा एते कदाचन॥ २७॥

HVSS : 102 / 27

सम्प्रति स्ववर्तनोक्त्या महतां सतां रीतिं निर्दिशति पञ्चभिः। मयेति। मया तु। कामलोभेर्ष्याः। क्रोधः। मानः। मत्सरश्च। एते। दोषाः। कदाचन कदाचिदपि। हृदि मानसे। प्रवेशम्। नो दत्ताः। मनस्येषां प्रवेशावकाशो न दत्त इत्यर्थः॥ १०२-२७॥

शब्दाद्याविषयाः पञ्च रमणीया अपि क्वचित्।
न मे रुचिकराः सन्ति तेष्वऽभावोऽस्ति वै भृशम्॥ २८॥

HVSS : 102 / 28

शब्देति। रमणीयाः। शब्दाद्याः पञ्च। विषया मायिका अर्था अपि। क्वचित्कदाचिदपि। मे मम। रुचिकराः प्रीत्युत्पादकाः। न सन्ति। तेषु रमणीयविषयेषु। भृशमतिशयितः। अभावः। अस्ति। वै॥ १०२-२८॥

यत्तु तान् कर्हिचिदहं स्वीकरोम्यादरात् क्षणम्।
तत्तु स्वभक्ततोषार्थं न तु क्वापि स्वतुष्टये॥ २९॥

HVSS : 102 / 29

यदिति। यत्तु। अहम्। तान्विषयान्। कर्हिचित्। आदरात्। क्षणं क्षणमात्रकालपर्यन्तम्। तत्तु। स्वभक्ततोषार्थम् स्वभक्तप्रीतिजननायास्ति क्वापि कदाचिदपि। स्वतुष्टये स्वात्मप्रीत्यर्थं। न तु नैवास्ति॥ १०२-२९॥

दैहिको व्यवहारो मे सर्वो देहश्च सर्वथा।
रक्षितोऽस्ति हि भक्तार्थं नात्र स्वार्थोऽस्ति कश्चन॥ ३०॥

HVSS : 102 / 30

दैहिक इति। मे मम। सर्वः। दैहिको देहसम्बन्धी। व्यवहारो नानाविधाचतुर्विधान्न-खानपानसद्वस्त्रपरिधानप्रावरणभक्तार्पितोपदेक्षणतत्प्रशंसनादिः क्रिया। देहो ममेदं शरीरं च। सर्वथा सर्वप्रकारेण। भक्तार्थं स्वभक्तप्रीत्यर्थमेव। रक्षितः स्वीकृतोऽस्ति। अत्र मद्देहदैहिकव्यवहारयोः। कश्चन। स्वार्थः स्वप्रयोजनम्। नास्ति। हि॥ १०२-३०॥

निःस्पृहत्वस्वभावं मे ह्येते मत्पार्श्ववर्तिनः।
मुकुन्दसोमवर्माद्या जानन्तीत्यवगम्यताम्॥ ३१॥

HVSS : 102 / 31

निःस्पृहत्वस्वभावम्। मत्पार्श्ववर्तिनोऽनिशं मत्समीपवासिनः। एते। मुकुन्दसोमवर्माद्या मुकुन्दसोमवर्मपार्षदप्रभृतयो भक्ताः। जानन्ति। इतीत्थम्। अवगम्यताम्॥ १०२-३१॥

यथाकथंचित्स्वं देहं वर्त्तयन्तो विरागिणः।
रम्येष्वर्थेषु ये भक्तास्ते पूर्णा इति निश्चयः॥ ३२॥

HVSS : 102 / 32

यथेति। भक्ताः साक्षाद्भगवदुपासकाः। ये साधवः। रम्येषु रमणीयेषु। अर्थेषु। मायिकपञ्चविषयेषु। विरागिणोऽनुरागवर्जिताः। यथा कथंचिद्यथातथाविधाप्तवस्तुना। स्वं स्वकीयम्। देहम्। वर्तयन्तो निर्वहन्तः। भवन्ति। ते साधवस्तु। पूर्णाः कृतकृत्याः। भवन्ति। इत्येवंविधः। निश्चयः शास्त्रानुभवसिद्धान्तः। अस्ति॥ १०२-३२॥

आसीदपररात्रे मे ध्यायतोऽद्य रमापतिम्।
समाधिस्तत्र नाक्षत्रं चक्रमादौ व्यलोकयम्॥ ९॥

HVSS : 134 / 9

आसीदिति। अद्यास्मिन्दिवसे। अपररात्रे पश्चिमरात्रौ। रमापतिं श्रीकृष्णम्। ध्यायतश्चिन्तयतः। मे मम। समाधिः। आसीत्। तत्र समाधौ। आदौ प्रथमतः। नाक्षत्रं नक्षत्राधारम्। चक्रं शिशुमारम् व्यलोकयम्॥ **१३४-९॥**

याम्योत्तरौ ततो दृष्टावचलस्थानकौ ध्रुवौ।
याम्योत्तरौ तच्चक्राक्षौ भवतो द्वौ तदाश्रितौ॥ १०॥

HVSS : 134 / 10

याम्येति। ततस्तदनन्तरम्। याम्योतरौ दक्षिणोत्तरदिगवस्थितौ। अचलस्थानकौ। ध्रुवौ। दृष्टौ। याम्योत्तरौ। द्वौ। तच्चक्राक्षौ। तदाश्रितौ। भवतः। तत्र दक्षिणाक्षो दक्षिणध्रुवाश्रित उत्तराक्ष उत्तरध्रुवाश्रितो दृष्ट इत्यर्थः॥ **१३४-१०॥**

मध्यभागेऽस्य चक्रस्य घटीयन्त्रनिभस्य च।
नक्षत्रमालिका दृष्टा सर्वतोऽपि तदाश्रिता॥ ११॥

HVSS : 134 / 11

मध्येति। घटीयन्त्रनिभस्य। अस्य। चक्रस्य। मध्यभागे। सर्वतः परितोऽपि। तदाश्रिता चक्रमाश्रित्यावस्थिता। नक्षत्रमालिकाऽश्विन्यादिभगणस्रक्। दृष्टा॥ **१३४-११॥**

तिर्यगूर्ध्वमधस्तस्याः सकलास्तारकागणाः।
दृष्टास्तच्चक्र भूषार्था यथा सद्रुक्मपुष्पिकाः॥ १२॥

HVSS : 134 / 12

तिर्यगिति। तस्या नक्षत्रमालायाः। तिर्यगुभयतः। ऊर्ध्वम्। अधः। तच्चक्रभूषार्थास्तस्य चक्रस्यालंकरणप्रयोजनाः। सद्रुक्मपुष्पिकाः शुद्धकलधौतसुवर्णपुष्पिकाः। भाषायां 'फुदडियो' इति प्रसिद्धाः। यथा। तथा। सकलाः। तारकागणास्तारासमूहाः। दृष्टाः॥ **१३४-१२॥**

उदयास्तमयस्थानमथैकं सूर्यचन्द्रयोः।
ब्रह्माण्डस्थमिदं सर्वं स्वदेहेऽपीक्षितं ततः॥ १३॥

HVSS : 134 / 13

उदयेति। अथानन्तरम्। सूर्यचन्द्रयोः। एकं प्रधानं मुख्यमित्यर्थः। उदयास्तमयस्थानम्। ईक्षितम्। चक्रगौ सूर्यचन्द्रौ यत्रोदयास्तमयौ गच्छतस्तत्स्थानं चापि दृष्टमित्यर्थः। इदमन्येषां बृहस्पत्यादिग्रहणामुपलक्षणम्। ततस्तदनन्तरम्। ब्रह्माण्डस्थम्। इदं पूर्वोक्तम्। सर्वम्। स्वदेहेऽपि। ईक्षितम्॥ **१३४-१३॥**

क्षेत्रज्ञ आत्मा च ततस्तत्स्थोपि पुरुषोत्तमः।
दृष्टः सर्वा वृत्तयो मे तस्मिन्नेवाऽलगंस्तदा॥ १४॥

HVSS : 134 / 14

क्षेत्रज्ञ इति। ततस्तदनन्तरम्। क्षेत्रज्ञः। आत्मा स्वहृदयावस्थितो जीवः। दृष्टः। तत्स्थः स्वजीवात्मन्यवस्थितः। **पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि। दृष्टः**। तदा। मे मम। सर्वाः। वृतयश्चक्षुरादि-सकलेन्द्रियवृत्तयः। **तस्मिन्पुरुषोत्तमे एव। अलगन् लग्ना बभूवुः॥ १३४-१४॥**

एवं हि ते विदन्त्यज्ञा आत्मा ब्रह्म तदादितः।
मायापुरुषरूपेण सर्गारम्भे प्रजायते॥ १७॥
HVSS : 136 / 17

एवमिति। **अज्ञा भगवत्स्वरूपज्ञानविमूढाः। ते आत्मज्ञानिनो भक्ताः।** एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण। विदन्ति। **आत्मा परमात्मा श्रीकृष्णः। ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः। अस्ति।** तद्ब्रह्म। आदितः प्रथमतः। सर्गारम्भे। मायापुरुषरूपेण। प्रजायते **॥ १३६-१७॥**

ततस्तत्कार्यनिखिलाकृतिरूपेण जायते।
तदेव तत्तद्देहस्थजीवरूपेण च स्वयम्॥ १८॥
HVSS : 136 / 18

तत इति। ततस्तदनन्तरम्। तद्ब्रह्मैव। स्वयम्। तत्कार्यनिखिलाकृतिरूपेण मायापुरुष-कार्यभूतस्थावरजङ्गमाकाररूपेण। जायते। तद्देहस्थजीवरूपेणस्थावरजङ्गमात्मकदेहावस्थित-जीवरूपेण च। जायते **॥ १३६-१८॥**

एवं हि जानतां तेषां स्वोपास्यस्याखिलात्मनः।
परस्य ब्रह्मणः साक्षात्कृष्णस्याऽनवबोधतः॥ १९॥
HVSS : 136 / 19

एवमिति। एवममुना प्रकारेण। जानताम्। तेषामात्मज्ञानिनाम्। स्वोपास्यस्य। **अखिलात्मनः सर्वान्तर्यामिणः। परस्य। ब्रह्मणः। साक्षात्कृष्णस्य।** अनवबोधतः मायापुरुषादि जीवान्तस्य कृष्णरूपेण बोधात्ततः पृथग्भूत श्रीकृष्णस्वरूपाज्ञानेनेत्यर्थः **॥ १३६-१९॥**

अथात्मज्ञानिनां श्रेयोवर्त्मस्थितिरुदीर्यते।
ययैते पदवीं यायुर्निर्विघ्नं महतां सताम्॥ ३०॥
HVSS : 136 / 30

अथेति। अथानन्तरम्। आत्मज्ञानिनाम्। श्रेयो वर्त्मस्थितिः। उदीर्यते मया कथ्यते। यया श्रेयोवर्त्मस्थित्या। एते आत्मज्ञानिनः। महताम्। सतां भगवदेकान्तिकसाधूनाम्। पदवीं भगवद्धामप्राप्तिरूपं मार्गम्। निर्विघ्नं यथातथा। यायुः **॥ १३६-३०॥**

एवं हि सर्वरूपत्वं तस्य निश्चित्य शास्त्रतः।
सेव्यः कृष्णः परस्तस्मात्तदैक्यप्रापितात्मना॥ ३४॥
HVSS : 136 / 34

एवमिति। एवममुना प्रकारेण। तस्य ब्रह्मणः। सर्वरूपत्वम्। शास्त्रतः। निश्चित्य। **तस्माद्ब्रह्मणः। परः स्वरूपस्वभावादिभिरत्युत्कृष्टः। कृष्णः साक्षाच्छ्रीहरिः। तदैक्यप्रापि-तात्मनाऽक्षरब्रह्मणासहैक्यं नीतेन स्वात्मना। सेव्य एकान्तिकभावेनोपासनीयः॥ १३६-३४॥**

अक्षरस्यापि कृष्णस्तु कारणं चाश्रयो मतः।
प्रेरकश्चाऽत एवाऽसौ सर्वसेव्य उदीरितः॥ ३५॥
HVSS : 136 / 35

अक्षरस्येति। **कृष्णः स्वयं श्रीहरिस्तु। अक्षरस्यापि। कारणमुक्तरीत्या हेतुः। आश्रय आधारः।** प्रेरको जगत्सर्गादिकार्ये नियोजकश्च। मतः। अतो हेतोरेव। असौ कृष्णः। सर्वसेव्यः। उदीरितः **॥ १३६-३५॥**

एवं ज्ञात्वा तु ये कृष्णं ब्रह्मीभूतात्मना सदा।
प्रीत्या भजन्ति ते तूक्ताः प्राप्ता एव महद्गतिम्॥ ३६॥
HVSS : 136 / 36

एवमिति। एवममुना प्रकारेण। ये आमज्ञानिनः। कृष्णम्। ज्ञात्वा। **ब्रह्मीभूतात्मना ब्रह्मभावापन्नेन स्वात्मना।** सदा। प्रीत्या। भजन्ति। ते तु। **महद्गतिं भगवदेकान्तिकप्राप्या-मक्षरधाम्नि श्रीहरिपार्षदतारूपामुत्तमगतिम्।** प्राप्ता एव। उक्ताः॥ १३६-३६॥

निर्विघ्नमेते यांत्येव धाम मुख्यं रमापतेः।
ज्ञेयो वर्त्मद्वयस्येत्थं गतिभेदो मुमुक्षुभिः॥ ३७॥

HVSS : 136 / 37

निर्विघ्नमिति। एते एवंभूताभक्ता एव। **रमापतेः श्रीहरेः। मुख्यं गोलोक-वैकुण्ठादिष्वग्र्यम्। धामाक्षरब्रह्मपदम्।** निर्विघ्नं यथातथा। यान्ति। इत्थममुना प्रकारेण। **वर्त्मद्वयस्य रसिकभक्त्यात्मज्ञानलक्षणद्विविधपथस्य गतिभेदः।** मुमुक्षुभिर्भवद्भिः। ज्ञेयः॥ १३६-३७॥

मयाद्य प्रोच्यते यत्तन्न स्वमाहात्म्यवृद्धये।
न दम्भेन न मानेन किन्तु युष्मद्धिताय हि॥ ७॥

HVSS : 146 / 7

मयेति। हे सन्तः। अद्यास्मिन्दिने मया। यद्वचः। प्रोच्यते। तत्। स्वमाहात्म्यवृद्धये। न प्रोच्यते। दम्भेन। न प्रोच्यते। किन्तु। युष्मद्धिताय सर्वेषां युष्माकं हितविधानाय। प्रोच्यते। हि॥ १४६-७॥

अनुभूतं मयैतद्धि सर्वशास्त्रानुगामि च।
रहस्यमप्यतिप्रीत्या संसदीह प्रकाश्यते॥ ८॥

HVSS : 146 / 8

अनुभूतमिति। एतद्वक्ष्यमाणम्। मया। अनुभृतम्। अस्ति। सर्वशास्त्रानुगामि सर्वशास्त्राणि यत्प्रमाणयति तथाभूतं च। अस्ति। रहस्यं सुगोप्यमपि। अतिप्रीत्या भवत्सु स्नेहेन हेतुना। इहास्याम्। संसदि सभायाम्। प्रकाश्यते विव्रियते॥ १४६-८॥

अत्र यो मधुरः शब्दः सुस्पर्शः सुरसश्च यः।
सुरूपं च सुगन्धश्च भवत्यतिमनोहरः॥ ९॥

HVSS : 146 / 9

'सदाऽक्षरपदावासः श्रीहरिः पूरुषोत्तमः। पारोक्ष्येण स्वमाहात्म्यं स्वीयेभ्यो वदति प्रभुः। भक्तानां शिक्षणार्थाय स्वपरोक्षप्रियत्वतः। मानुष्यनाट्यशोभार्थं चरित्रं श्रीहरेरिदम्'। अत्रेति। अत्र लोके। यः। मधुरो मनोज्ञः। शब्दः। यः। सुस्पर्शः शोभनः स्पर्शः। यः। सुरसोऽतिस्वादुरसः। यत्। सुरूपं शोभनं सौन्दर्यम्। यः। अतिमनोहरः। सुगन्धश्च भवति॥ १४६-९॥

पञ्चस्वेतेषु मच्चित्तं क्वापि नाऽण्वपि बध्यते।
आस्ते तत उदासीनं शोभनाशोभने समम्॥ १०॥

HVSS : 146 / 10

पञ्चस्थिति। एतेषु शब्दादिषु। पञ्चसु मायिकेषु। मच्चितम्। क्वापि कदाचिदपि। अण्वल्पमात्रमपि। न बध्यते। ततस्तेभ्यो विषयेभ्यः। उदासीनम्। आस्ते सर्वदा तिष्ठति। शोभनाशोभने रमणीयारमणीये मायिकपदार्थे। सममेकरूपम्। आस्ते॥ १४६-१०॥

राजा रङ्कश्च मे तुल्यौ राज्यभिक्षाटने तथा।
मानापमानौ च समे वर्तेते लोष्ट काञ्चने॥ ११॥

HVSS : 146 / 11

राजेति। राजा चक्रवर्तिनृपतिः। रङ्कोऽतिवराकश्च। मे मम। तुल्यौ समानौ। तथा। राज्यभिक्षाटने चक्रवर्तिपदे स्थित्वा सर्वप्रशास्तृत्वं करधृतकपालतया भिक्षाचरणं चेत्युभे। समे। मानापमानौ सत्कारप्रतीकारौ च। तुल्यौ। लोष्टकाञ्चने सुवर्णमृत्पिण्डौ च। समे। वर्तेते॥ १४६-११॥

हस्त्यारोहणपद्गत्वे वर्तेते च समे मम।
स्रक्चन्दनांशुकाकल्पैः पूजकश्च रजःक्षिपः॥ १२॥

HVSS : 146 / 12

हस्तीति। हस्त्यारोहणपद्गत्वे हस्त्यम्बालिकायामुपविश्य यानं पद्भ्यां यानं चेत्युभे। मम। समे। वर्तेते। स्रजः सत्पुष्पहाराश्च चन्दनान्यगुर्वादिगन्धाश्च अंशुकानि महार्हाणि महावसनादीनि वासांसि च आकल्पा रत्ननिचिताः कटककटिसूत्रकेयूरादयः सौवर्णा अलङ्काराश्च तैः। पूजको ममार्चनकर्ता जनः। रजःक्षिपो धूलिप्रक्षेपकश्च जनः। तौ। समौ। वर्तेते॥ १४६-१२॥

भक्तेष्वपि न सर्वेषु महदल्पत्वमस्ति मे।
सर्वत्र समदृष्टिर्हि स्वभावादेव वर्तते॥ १३॥

HVSS : 146 / 13

भक्तेष्विति। सर्वेष्वपि। भक्तेषु महदल्पत्वम्। मे मम। नास्ति। सर्वत्र सर्वेष्वपि भक्तेषु। स्वभावादेव सहजतयैव। समदृष्टिर्मम समतामतिः। वर्तते अस्यायं भावः। या इयं भक्तेषु महदल्पत्वनिषेधपूर्वं समतोक्तिः सा च स्वमाहात्म्यविचारे युक्तैव यथा चक्रवालगिरिमहत्त्वविचारे सदपि मेर्वादिगिरिमहदल्पत्वं तुल्यमेवास्ति न **तेनाविवेकित्वं भगवतः स्वस्य महिम्नो निरवधिकातिशयत्वादिति**॥ १४६-१३॥

वैराग्यमतितीव्रं च सद्धर्मोस्ति ममान्तरे।
ब्रह्मैवास्मीति च ज्ञानं तन्महत्तापि नास्ति मे॥ १४॥

HVSS : 146 / 14

वैराग्यमिति। मम। अन्तरेऽन्तःकरणे। अतितीव्रम्। वैराग्यम्। अस्ति। सद्धर्मो यथार्थः स्वधर्मश्च। अस्ति। अहम्। ब्रह्मैव। अस्मि। इतीत्थम्। ज्ञानं च। अस्ति। तथापि तन्महत्ता। मे मम। नास्ति। वैराग्यादिगुणानसाधारणतया मन्निष्टान्विदित्वाऽपि भगवदग्रे तेषां महत्त्वाभावात्तन्महतया नोत्सेकं व्रजामीत्यर्थः॥ १४६-१४॥

तत्तेजःपुञ्जमध्यस्थ एवाऽद्याहं वदामि च।
युष्मानपि च पश्यामि निषण्णास्तत्र सर्वशः॥ २५॥

HVSS : 146 / 25

तदिति। अहम्। अद्यास्मिन्दिने। तत्तेजःपुञ्जमध्यस्थ उक्तविधाक्षरब्रह्ममहश्चय-मध्यावस्थित एव। वदामि युष्मभ्यं कथयामि। सर्वशः सर्वान्। युष्मानपि। तत्राक्षरब्रह्मतेजसि। निषण्णानुपविष्टान्। पश्यामि॥ १४६-२५॥

एतद्दुर्गपुराद्यं तु मया किञ्चिन्न दृश्यते।
एतादृशी स्थितिर्मेऽस्तीत्येवं जानीत सत्तमाः॥ २६॥

HVSS : 146 / 26

एतदिति। मया। एतत्। दुर्गपुराद्यं दुर्गपुरोत्तमनृपदुर्गभवनबहिर्वेद्यादिकम्। किञ्चिदपि। न दृश्यते। हे सत्तमाः!। मे मम। एतादृश्येवंविधा। स्थितिर्निष्ठा। अस्ति। इत्येवम्। जानीत यूयं सत्यमेव वित्त॥ १४६-२६॥

येन येनाऽवबुध्येत रूपमेतत्परात्मनः।
पुमान्स सोऽपि मद्वत्स्यान्नासक्तः क्वापि वस्तुनि॥ २७॥
HVSS : 146 / 27

येनेति। येन। येन मद्भक्तेन। परात्मनः। श्रीकृष्णस्य। एतत्। रूपम्। अबबुध्येत्। पुमान्भक्तोऽपि। मद्वदहमिव। क्वापि कस्मिंश्चित्। वस्तुनि मायिकपदार्थमात्रे। आसक्तः न स्यात्॥ **१४६-२७॥**

तदेव रूपं यूयं च पश्यथाऽत्रैव संसदि।
अपि सम्यङ्‌ न तज्ज्ञानमस्तीत्यन्यदपीक्ष्यते॥ २८॥
HVSS : 146 / 28

तदिति। यूयं भवन्तोऽपि। अत्रास्यामेव। संसदि सभायाम्। **तदक्षरधामावस्थितमेव। रूपं श्रीकृष्णस्वरूपम्।** पश्यथ। अथापि। तज्ज्ञानं युष्मन्नयनगोचरावस्थित**साक्षाच्छ्रीकृष्ण-स्वरूपावबोधः।** सम्यग्माहात्म्यसहिततया। नास्ति। इति हेतोः। अन्यत्तत्स्वरूपेतरन्मायिकवस्त्वपि। ईक्ष्यते आसक्तिपूर्वं विलोक्यते॥ **१४६-२८॥**

यदाज्ञास्यथ तद्रूपं यथावस्थिमञ्जसा।
तदा सुज्ञेया विषयाः कामाद्याश्चान्तरारयः॥ २९॥
HVSS : 146 / 29

यदेति। यदा। यथावस्थितं यथाविधं वर्तते तथाविधम्। तद्रूपं युष्मदिष्टदेवश्रीकृष्ण-स्वरूपम्। अञ्जसा माहात्म्यसहितं यथातथा तत्त्वतः। ज्ञास्यथ। तदा। विषया मायिकाः शब्दादयोऽर्थाः। कामाद्याः। अन्तरारयोऽन्तःशत्रवश्च। सुजेयाः सम्यक्हेयाः। भविष्यन्तीति शेषः॥ **१४६-२९॥**

यस्मिंस्तेजसि तद्रूपं भवेत्येकरसे सिते।
तदक्षरात्मब्रह्मादिनामभिः संप्रकीर्त्यते॥ ३०॥
HVSS : 146 / 30

एवमुक्तिविचित्रतयाऽ**क्षरधामस्थं श्रीकृष्णं स्वमेवाभिधाय माहात्म्यबोधे सत्येव तथा तद्बोधे चोक्त्या तावतापि स्वीयैर्यथार्थतया स्वमविदितं बुध्वोक्तानुवादपूर्वं भङ्ग्यन्तरेण स्वस्वरूपं वदति।** यस्मिन्निति। हे साधवः!। एकरसे सन्मात्रे। स्वस्वरूपस्यैकरूपत्वातदिरतस्वगतभाववर्जिते इत्यर्थः। सितेऽत्युज्जवले। यस्मिन्। तेजसि। **तद्रूपं श्रीकृष्णस्वरूपम्।** भवति वर्तते। तत्तेजः। **अक्षरं च आत्मा च ब्रह्म च तान्यादयो येषां ब्रह्मपुरपरंपदादीनां तानि च तानि नामानि च तैः। सम्प्रकीर्त्यते॥ १४६-३०॥**

यस्तत्र भगवान् साक्षात्स परब्रह्मसञ्ज्ञकः।
आत्मतत्त्वाभिधश्चासौ पुरुषोत्तम उच्यते॥ ३१॥
HVSS : 146 / 31

य इति। **तत्राक्षरादिनामके तेजसि। यः। साक्षात्। भगवान्। अस्ति। सः। परब्रह्मसञ्ज्ञकः। उच्यते।** आत्मतत्त्वाभिधः। उच्यते। **असौ। पुरुषोत्तम एतन्नामा च। उच्यते॥ १४६-३१॥**

स एव जायते धर्मस्थापनार्थं युगे युगे।
रामकृष्णादिसञ्ज्ञोऽत्रन्नाकृतिः श्रेयसे नृणाम्॥ ३२॥
HVSS : 146 / 32

स इति। स परब्रह्मादिनामको भगवानेव। अत्र लोके। धर्मस्थापनार्थम्। नृणां स्वाश्रयकर्तृजनानाम्। श्रेयसे कल्याणार्थं च। युगे युगे। रामकृष्णादिसञ्ज्ञः। न्राकृतिः। जायते अनेकानवतारान् दधातीत्यर्थः ॥ १४६-३२ ॥

मनुष्यसदृशो ह्येष न मर्त्यः पुरुषोत्तमः।
अत आहाक्षरं धाम पार्थसारथिरात्मनः ॥ ३५ ॥

HVSS : 146 / 35

मनुष्येति। हि यतः। मनुष्यसदृशो मनुष्यतुल्यतया प्रतीयमानोऽपि। एषः पुरुषोत्तमः मर्त्यः केवलं मनुष्य एव। न भवति। अतो हेतोः। पार्थसारथिरर्जुनस्य सारथितया वर्तमानः श्रीकृष्णः। आत्मनः स्वस्य। अक्षरम्। धाम। आह गीतायामर्जुनं प्रति उक्तवान् ॥ १४६-३५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ३६ ॥

HVSS : 146 / 36

तदेवाह। नेति। **यद्धाम। गत्वा मदेकान्तिकोपासनया सम्प्राप्य। न निवर्तन्ते पुनरावृत्तिं न यान्ति।** ते पुनरत्र जन्ममरणप्रवाहं नानुभवन्तीत्यर्थः। तद्धाम। सूर्यः। न भासयते न प्रकाशयति। शशाङ्कश्चन्द्रः। न भासयते। **पावकोऽग्निः। न भासयते। तत्। मम। परमम्। धाम। अस्ति।** तथा च श्रुतिः। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं। तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति ॥ १४६-३६ ॥

ध्यायन्ति न्राकृतिं येऽत्र भगवन्तं मुमुक्षवः।
तेषामेवैष तेजस्वी भासतेऽक्षरधामगः ॥ ३७ ॥

HVSS : 146 / 37

ध्यायन्तीति। अत्र लोके। मुमुक्षवः। ये भक्ताः। न्राकृतिम्। भगवन्तम्। ध्यायन्ति। तेषां ध्यातृणां भक्तानाम्। **एष न्राकृतिरेव भगवान्। अक्षरधामगः। तेजस्वी सन्। भासते** ॥ १४६-३७ ॥

तीर्त्त्वा मायार्णवं ते च यान्ति तत्परमं पदम्।
तेषां कालकृतांतादिभयं नास्त्येव सर्वथा ॥ ३८ ॥

HVSS : 146 / 38

तीर्त्त्वेति। ते तद्ध्यातारो भक्ताः। मायार्णवमर्णववद्दुस्तरां मायाम्। तीर्त्त्वाऽतिक्रम्य। तत्। **परमम्। पदमक्षरधाम।** यान्ति। तेषां तथाविधभक्तानाम्। **कालकृतान्तादिभयं कालाद्यमादेश्च भीतिः। सर्वथा। नास्त्येव** ॥ १४६-३८ ॥

एषा वार्त्ता दृढं सर्वैर्धारणीया सदा हृदि।
एतां बोधयितुं सम्यङ्ममैवेदं जनुर्नृषु ॥ ६१ ॥

HVSS : 146 / 61

प्रकरणार्थं निगमयति त्रिभिः। एषेति। हे सन्तः!। एषा। वार्ता। सर्वैर्भवद्भिः। हृदि स्वस्वमनसि। दृढं यथातथा। सदैव। धारणीया। **एतां वार्ताम्। सम्यक्। बोधयितुं युष्मान्सर्वान् ज्ञापयितुमेव। नृषु इदम्। मम। जनुर्जन्मास्ति** ॥ १४६-६१ ॥

भूरितेजसि यः प्रोक्तो भगवान् दिव्यविग्रहः।
सोऽहमेव भवाम्यत्र स्थितो दिव्यनराकृतिः ॥ ६२ ॥

HVSS : 146 / 62

भूरीति। भूरितेजसि अत्र पूर्वमभिहितेऽक्षरब्रह्मरूपप्राज्यतेजसि। **दिव्यविग्रहः। यः। भगवान्। प्रोक्तः। स भगवान्। अत्र लोके। स्थितः। दिव्यनराकृतिः। अहमेव। भवामि ॥ १४६-६२ ॥**

रामकृष्णादयः सर्वेऽवताराः संत्यतो हि मे।
पुरुषोत्तमस्य वित्तेत्येतत् सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ६३ ॥

HVSS : 146 / 63

रामेति। अतो हेतोः। रामकृष्णादयः। **सर्वे। अवताराः। पुरुषोत्तमस्य। मे मम। सन्ति।** हि। इतीत्थम्। वित्त यूयं जानित। अहम्। वो युष्मभ्यम् एतत् सत्यं यथार्थमेव। ब्रवीमि ॥ **१४६-६३ ॥**

ज्ञातुमित्थं न शक्येत यदि कैश्चन तर्हि तैः।
ज्ञेयस्तदेकद्रष्टाऽहं तेनापि स्याद्रतिर्मयि ॥ ६४ ॥

HVSS : 146 / 64

ज्ञातुमिति। इत्थममुना प्रकारेण। यदि। कैश्चनैतत्सभानिषण्णैर्यथार्थतया मत्स्वरूपानभिज्ञैः कैश्चिज्जनैः ज्ञातुम्। न शक्येत। तर्हि। तैर्जनैः। अहम्। तदेकदृष्टा तस्य भगवतः स्वरूपस्य यथार्थतयाऽनन्यसमीक्षकः। ज्ञेयः। तेन तथाविधेन मत्स्वरूपज्ञानेनापि। मयि। रतिः प्रीतिः। स्यात् ॥ **१४६-६४ ॥**

सर्वसच्छास्त्रसिद्धान्तो वार्त्तैषाऽस्ति मया कृता।
साक्षात्स्वेनाऽनुभूतैव ततो नास्त्यत्र संशयः ॥ ६७ ॥

HVSS : 146 / 67

सर्वेति। मया। कृता। **एषा। वार्ता। सर्वसच्छास्त्रसिद्धान्तः। अस्ति। स्वेन मया। साक्षात्प्रत्यक्षतया। अनुभूतैव।** अस्ति। ततो हेतोः। अत्रास्यां वार्तायाम्। संशयः। नास्ति ॥ **१४६-६७ ॥**

शृण्वन्तु सादरं सर्वे कुर्वे वार्त्तां हिताय वः।
मया व्यासकृता ग्रन्थाः सर्वे सम्यक् श्रुता इह ॥ ४ ॥

HVSS : 154 / 4

शृण्वन्त्विति। हे साधवः!। वो युष्माकं। हिताय हितं कतुम्। वार्ताम्। कुर्वे। सर्वे भवन्तोऽखिला अपि। सादरं यथातथा। शृण्वन्तु। मया। व्यासकृताः। सर्वे ग्रन्थाः। इह दुर्गपुरे। सम्यक्। श्रुताः ॥ **१५४-४ ॥**

अद्य वा लक्षवर्षान्ते पुमान्वेत्स्यत्यमुं यदा।
तदैव संसृतेर्मोक्षो भविष्यति न चान्यथा ॥ १३ ॥

HVSS : 154 / 13

अद्येति। पुमान्। अद्य। अथवा। लक्षवर्षान्ते। यदा। अभुम्। सिद्धान्तम्। वेत्स्यति ज्ञास्यति। तदैव। संसृतेः संसारात्। मोक्षः। भविष्यति। अन्यथैनत्सिद्धान्तवेदनं विना। न च संसृतेर्मोक्षो न भविष्यत्येव ॥ **१५४-१३ ॥**

महतां नारदादीनां विधायापि समागमम्।
अयमेवास्ति वेद्यो वै वेद्यं यत्ते ब्रुवंत्यमुम् ॥ १४ ॥

HVSS : 154 / 14

महतामिति। महतां महानुभावानाम्। नारदादीनां साक्षाद्भगवदेकान्तिकभक्तानाम्। समागमे प्रसङ्गम्। विधायापि। अयं सिद्धान्त एव। वेद्य: यस्माद्धेतो:। ते नारदादयोऽपि। अमुं सिद्धान्तमेव। वेद्यं सर्वथा ज्ञेयम्। ब्रुवन्ति अनेकयुक्तिभि: स्वाश्रितेभ्य: कथयन्ति ॥ १५४-१४ ॥

प्रत्यक्षकृष्णतद्भक्तमाहात्म्यज्ञानमस्ति यत्।
यस्य तत् सुदृढं तस्य क्वापि पातभयं न हि॥ १५॥

HVSS : 154 / 15

प्रत्यक्षेति। यत्। प्रत्यक्षकृष्ण: साक्षात्परमेश्वरश्च तद्भक्ता: प्रत्यक्षकृष्णैकान्तिकजनाश्च तेषां माहात्म्यज्ञानं परोक्षवन्महिमवेदनम्। तत्। यस्य भक्तस्य। सुदृढम्। अस्ति। तस्य भक्तस्य। क्वापि कदाचिदपि। देशकालादिवैषम्ये सत्यपीत्यर्थ:। पातभयं मोक्षमार्गात्पत्तनभयम्। नहि नास्त्येव। यथा केपांचिदास्तिकजनानां स्वपरोक्षभूतरामकृष्णादिभगवदवताराणां समहिमचरित्रश्रवणेन तद्भक्तानां हनुमदुद्धवादीनां समहिमचरित्रश्रवणेन चात्युत्साहयुक्तत्वं महाश्चर्ययुक्तत्वं च जायते तथैव प्रत्यक्षभगवतस्तद्भक्तानां च प्राप्तौ सत्यां तेषां समाहात्म्यचरित्रश्रवणेन यदा तथात्वं स्वात्तदैवात्यन्तिकमोक्षप्राप्ति: संसृतिकालभयनिवृत्तिश्च स्वादित्येतावत्सन्दर्भार्थ: ॥ १५४-१५ ॥

न जायन्ते सृष्टिभोगरूपां जीवेश्वरास्तदा।
न कुर्वन्ते च सङ्कल्पैः सृष्टिं भोगैश्च तत्र ते॥ २३॥

HVSS : 154 / 23

नेति। हे साधव:!। तदा स्वप्नावस्थायाम्। जीवेश्वरा:। सृष्टिभोगरूपा:। न जायन्ते। किञ्च। ते जीवेश्वरा:। तत्र स्वप्नावस्थायाम्। सङ्कल्पै: स्वमानसकर्मभि:। सृष्टिम्। भोगांश्च। न कुर्वते ॥ १५४-२३ ॥

ईदृगेवास्ति तत्स्थानमीश्वरेण विनिर्मितम्।
ज्ञानिनः कृष्णभक्ता ये ते तज्जानन्ति नेतरे॥ २७॥

HVSS : 154 / 27

ईदगिति। तत्स्थानं कण्ठस्थानम्। ईश्वरेण श्रीहरिणा। ईदगेवंविधमेव। विनिर्मितम्। अस्ति। तदेवंविधार्थे एवंविधस्थान प्राधान्यम्। ज्ञानिन एकान्तिका:। ये। कृष्णभक्ता:। ते जानन्ति। इतरे तदन्यजना:। न जानन्ति ॥ १५४-२७ ॥

जानामि त्वामहं धूर्त न हि त्वां गणयाम्यहम्।
त्वद् बिभेमि न वै किञ्चिन्नियन्तास्मि तव ध्रुवम्॥ २५॥

HVSS : 155 / 25

तदाह द्वाभ्याम्। जानामिति। हे मन:!। अहम्। त्वाम्। धूर्तं वञ्चकम्। जानामि। अहम्। त्वाम्। न गणयामि। त्वद्भवत: सकाशात्। किञ्चिल्पमात्रामपि। न विभेमि तव। नियन्ता नियामक:। ध्रुवमेव। अस्मि ॥ १५५-२५ ॥

यदि कार्ष्णं विनाऽन्यं त्वं सङ्कल्पमणुमात्रकम्।
अपि कर्ता तर्हि त्वां चूर्णयिष्यामि तत्क्षणम्॥ २६॥

HVSS : 155 / 26

यदीति। त्वम्। यदि। कार्ष्णं कृष्णसम्बन्धिनम्। सङ्कल्पम्। विना। अणुमात्रकमपि। अन्यं तदितरं सङ्कल्पम्। कर्ता करिष्यसि। तर्हि तु। त्वाम्। तत्क्षणमं सङ्कल्पाचरणक्षय एव। चूर्णयिष्यामि ॥ १५५-२६ ॥

एवमेव मया बुद्धिं चित्तं चाहंकृतिं प्रति।
निर्भयं वाक्यमुदितं वर्तिताः स्ववशे च ते॥ २७॥

HVSS : 155 / 27

एवमिति। हे साधवः!। एवमुक्तप्रकारेणैव। मया। बुद्धिम्। चितम्। अहङ्कृतिर्महङ्कारं च प्रतिं। निर्भयम्। वाक्यम्। उदितम्। ते मनःप्रभृतयो धूर्ताः। स्ववशे स्वाधीनत्वे। वर्तिताः **॥ १५५-२७॥**

अहमक्षरधामेश ईशेशः पुरुषोत्तमः।
सर्वावतारहेतुश्च सदा सर्वोपरि स्थितः॥ २४॥

HVSS : 168 / 24

एतदेव स्पष्टमाह द्वाभ्याम्। अहमिति। अहम्। **अक्षरधामेशः सर्वपरात्युत्कृष्टाक्षर-धामाधिपतिः। ईशेशो महापुरुषादीश्वरेश्वरः। पुरुषोत्तमः। सर्वावतारहेतुः रामकृष्णादिक-सकलावताराणां कारणम्। सदा सर्वकालम्। सर्वोपरि। स्थितश्च। मत्तः परतरः कोऽप्यधिको नास्तीत्यर्थः॥ १६८-२४॥**

महापुरुषमायादेर्नियन्ता दिव्यविग्रहः।
आविर्भूतोऽस्मि कृपया तत्कार्या मदुपासना॥ २५॥

HVSS : 168 / 25

महेति। महापुरुषमायादेर्महापुरुषमहामायाकालादीनामित्यर्थः। नियन्ता नियामकः। दिव्यविग्रहः सदैवातिरमणीयमूर्तिः। कृपया स्वाभाविकनिष्कारणापारकरुणया। आविर्भूतः युष्मन्नयनगोचरतां प्राप्तः। अस्मि। तत्ततोहेतोः। मदुपासना धर्मसहिता मद्भक्तिः। कार्या। इति द्वयोरेकान्वयः **॥ १६८-२५॥**

मच्चरित्राणि गेयानि श्रोतव्यानि च सादरम्।
मम ध्यानं विधातव्यं स्मर्तव्या मत्कृतोत्सवाः॥ २६॥

HVSS : 168 / 26

स्वभक्तिविधानप्रकारमाह द्वाभ्याम्। मदिति। मच्चरित्राणि दृष्टश्रुता मल्लीलाः। सादरम्। गेयानि कीर्तनीयानि। भवद्भिरिति। भवद्भिरितिशेषः। सादरम्। श्रोतव्यानि च। मम। ध्यानं समग्रतयैकैकावयवतया च मन्मूर्तिर्चिन्तनम्। सादरम्। विधातव्यम्। मत्कृतोत्सवाः मया तत्र तत्र पुरग्रामादिषु कृता जन्माष्टम्यन्नकूटपुष्पदोलादयो महाः। सादरम्। स्मर्तव्याश्चिन्तनीयाः **॥ १६८-२६॥**

एकैकरोम्णि कृष्णस्य तव ब्रह्माण्डकोटयः।
केन प्रकारेण विभो वर्तन्ते सकला अपि॥ ४॥

HVSS : 175 / 4

एकेति। हे विभो!। क्षराक्षरादिप्रशासनसमर्थ। कृष्णस्योपनिषद्गीताऽनादिकृष्णनाम्नः। तव हरेः। एकैकरोम्णि। सकलाः। अपि। ब्रह्माण्डकोटयः। केन प्रकारेण वर्तन्ते **॥ १७५-४॥**

तत्र कृष्णः स्वयं त्वं च नैकरूपैः कथं स्थितः।
तन्मे ब्रूहीति सम्पृष्टस्तेनोवाच सतां पतिः॥ ५॥

HVSS : 175 / 5

तत्रेति। तत्र तासु ब्रह्माण्डकोटिषु विषये। स्वयम् कृष्णः। त्वम्। नैकरूपैरनेकैः स्वरूपैः। कथं केन प्रकारेण। स्थितोऽसि। तदेतत्। मे मह्यम्। ब्रूहि। इत्यमुना प्रकारेण। तेन भगवदान्दसाधुना। सम्पृष्टः। सतांपतिः। श्रीहरिः। उवाच **॥ १७५-५॥**

अहमेवादितो वच्मि स्वकमंगमशेषतः।
बाल्येऽपि रुचिरभूत्प्रातः स्नाने सुरेक्षणे॥ ७॥
HVSS : 188 / 7

स्वस्वाङ्गोक्तौ विलम्बं कुर्वतस्तानालक्ष्य तेषा शिक्षामिपादादौ स्वयमेव स्वकीयं तद्वक्ति। अहमिति। हे साधवः!। आदितः। अहमेव। स्वकम्। अङ्गम्। अशेषतः। सर्वप्रकारेण। वच्मि। मे मम। वाल्येऽपि। प्रातःस्नाने। सुरेक्षणे। रामकृष्णादिदेवदर्शने। रुचिः। अभूत्॥ १८८-७॥

कथावार्त्ताश्रुतौ विष्णोः साधूनां च समागमे।
प्रीतिश्च तीर्थयात्रायां ममावर्तत सर्वदा॥ ८॥
HVSS : 188 / 8

कथेति। विष्णोः श्रीकृष्णस्य। कथावार्ताश्रुतौ। साधूनाम्। समागमे। तीर्थयात्रायां च। मम। सर्वदा। प्रीतिः। अवर्तत॥ १८८-८॥

गृहं हित्वा यदा चाहं वनमभ्यागतस्तदा।
नासीद्वस्त्रैकखण्डस्याप्युपादाने रुचिर्मम॥ ९॥
HVSS : 188 / 9

गृहमिति। अहम्। यदा। गृहम्। हित्वा। वनम्। अभ्यागतः प्राप्तः अभूवम्। तदा। वस्त्रैकखण्डस्यैकस्यापि वस्त्रशकलस्य। उपादाने ग्रहणेऽपि मम। रुचिः। नासीत्॥ १८८-९॥

सर्पशार्दूलभूतादिभयं त्वासीन्न मे हृदि।
गहनेऽपि वने स्वस्थो न्यवसं हि दिवानिशम्॥ १०॥
HVSS : 188 / 10

सर्पेति। गहने दुःखरूपे। 'गहनं वनदुःखयो' रितिहेमः। वने काननेऽपि। सर्पा अजगरादयो भुजङ्गाश्च शार्दूला व्याघ्राश्च भूताश्च ते आदयो येपां मृत्युहेतुवनमहिपक्रोडकर्यादीनां तेभ्यो भयं भीतिस्तु। मे मम। हृदि। नासीत्। अद्रम्। दिवाशिम्। स्वस्थः स्थिरचितः सन्। न्यवसं तत्र निवासमकरवम्। हि॥ १८८-१०॥

तीर्थानि विचरन्भूमौ श्रीरामानन्दसद्गुरोः।
समीपमेत्य न्यवसं तच्छुश्रूषानुरागवान्॥ ११॥
HVSS : 188 / 11

तीर्थानीति। भूमौ। तीर्थानि। विचरन्। अहम्। श्रीरामानन्दसद्गुरोः। समीपम्। एत्य प्राप्य। तच्छुश्रूपानुरागवन्। सन्। न्यवसम्॥ १८८-११॥

मयि धर्मधुरां न्यस्य तस्मिन्नंतर्हिते भुवः।
सत्सङ्गिनो जनान्धर्मे वर्तयामि यथोचितम्॥ १२॥
HVSS : 188 / 12

मयीति। तस्मिन् श्रीरामानन्दसद्गुरौ। मयि विषये। धर्मधुराम्। न्यस्यारोप्य। भुवः पृथिव्याः सकाशात्। अन्तर्हिते सति। सत्सङ्गिन्। जनान्। यथोचितम्। धर्मे। वर्तयामि॥ १८८-१२॥

सम्प्राप्तो महदैश्वर्यं सेव्यमानोऽपि लक्षशः।
शिष्यै राजोचितद्रव्यैर्न लभे क्वापि विक्रियाम्॥ १३॥
HVSS : 188 / 13

सम्प्राप्त इति। अहम्। महत्। ऐश्वर्ये सकलनृपादिमाननीयतापूर्वकसर्वप्रशास्तृतारूप-मीश्वरभावम्। सम्प्राप्तः। लक्षशो नियुतादिसङ्ख्यैः। शिष्यैः। राजोचितद्रव्यैः। सेव्यमानः। सन्नपि। क्वापि कस्मिंश्चिदपि पदार्थे। विक्रियां तदासक्तिरूपं विकारम्। न लभे॥ १८८-१३॥

सम्पादितेष्वादरेण प्रियेषु निखिलेष्वपि।
औदासीन्यं पदार्थेषु म्रियमाणस्य नुर्यथा॥ १४॥

HVSS : 188 / 14

सम्पादितेष्विति। यथा। म्रियमाणस्य मरणकाले आस्तरणसंशायितस्य। नुर्जनस्य। आदरेण। सम्पादितेषु। प्रियेषु। निखिलेष्वपि। पदार्थेषु। औदासीन्यम्। जायते॥ १८८-१४॥

तस्मिन् यथा वा पुरुषे तदीयसुहृदामपि।
स्वार्थसम्पादनस्येच्छा सम्यगेव निवर्तते॥ १५॥

HVSS : 188 / 15

तस्मिन्निति। यथा वा। तदीयसुहृदामपि। तस्मिन्म्रियमाणे। पुरुषे जनेऽपि। स्वार्थसम्पादनस्य। इच्छा। सम्यगेव। निवर्तते॥ १८८-१५॥

तथा सर्वपदार्थानां सम्बन्धेऽपि सदा मम।
औदासीन्यमनिच्छा च वर्तते हृदये ननु॥ १६॥

HVSS : 188 / 16

तथेति। तथा तेन प्रकारेणैव। मम। सर्वपदार्थानाम्। सम्बन्धे सत्यपि। हृदये। औदासीन्यमनासक्तिः। अनिच्छा तदुपादानेच्छाऽभावश्च। वर्तते। ननु। इति त्रयाणामेकसम्बन्धः॥ १८८-१६॥

यथा वा सुत एकः स्यात्सम्राजः सोऽस्य वार्द्धके।
म्रियेत चेत्तदास्य स्यादौदासीन्यं हि सर्वतः॥ १७॥

HVSS : 188 / 17

यथेति। यथा वा। सम्राजश्चक्रवर्तिनो राज्ञः। एकः। सुतः। स्यात्। अस्य सम्राजः। वार्द्धके वृद्धत्वे। स एक एव सुतः। चेद्यदि म्रियेत। तदा। अस्य सम्राजः। सर्वतः सर्वेष्वपि पदार्थेषु। औदासीन्यं पुत्रशोकाकृष्टचितत्वेनानासक्तम्। स्यात्। हि॥ १८८-१७॥

तथा मे खाद्यपेयाश्वारोहणादिक्रियास्वपि।
औदासीन्यं सदास्त्येव कृष्णाकृष्टांतरत्वतः॥ १८॥

HVSS : 188 / 18

तथेति। तथा तेन प्रकारेणैव। मे मम। कृष्णाकृष्टान्तरत्वतः श्रीकृष्णस्वरूप-सदेक्षणाकृष्टमानसभावाद्धेतोः। खानं नानाविधान्नाशनं च पानं जलादिपीतिश्च अश्वारोहणमनर्घ्यवाहाधिरोहश्च तान्यादयो यासु ताश्च क्रियास्तास्वपि। सदा। औदासीन्यमेव। अस्ति। इति द्वयोरेकसम्बन्धः॥ १८८-१८॥

मायिकास्तु पदार्था मे नश्वरा भान्ति सर्वदा।
शुभोऽयमशुभश्चेति पृथगव्यक्तिर्न तत्र च॥ १९॥

HVSS : 188 / 19

मायिका इति। मायिकाः। पदार्थास्तु। मे मम। सर्वदा। नश्वराः। भान्ति। तत्र मायिकपदार्थेषु। मध्ये। अयं पदार्थः। शुभ उत्तमत्वाद्रमणीयः। अयम्। अशुभः कुत्सितत्वादरमणीयश्च। इतीत्थम्। पृथक्। व्यक्तिर्विवेकः। नास्तिः॥ १८८-१९॥

इदं शुभमिदं नेति यथा कक्षजरोमसु।
भेदो नास्ति समानत्वात्सर्वेषां हि तथाऽत्र च॥ २०॥

HVSS : 188 / 20

तत्र पृथग्व्यक्तभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। इदमिति। यथा। कक्षजरोमसु बाहुमूलोद्भूतलोमसु। इदं रोम। शुभम्। इदं रोम शुभं। नास्ति। इत्येवम्। भेद: सर्वेषां कक्षस्थरोम्णाम्। समानत्वाद्रोमत्वेन तुल्यत्वात्। नास्ति। तथा। अत्र चैपु मायिकपदार्थेष्वपि। नश्वरत्वेन सर्वेषां समानत्वाच्छुभाशुभभेदो नास्ति॥ **१८८-२०॥**

यदित्यहं क्वचिद्वच्मि भोज्यमेतत्सुशोभनम्।
वस्त्रं च भूषणं वेश्मवाहयानासनादिकम्॥ २१॥

HVSS : 188 / 21

ननु यदि ते सर्वसमानत्वं कथं तर्हि स्वभक्तार्पितांस्तान्प्रशंससीतिचेत्तत्राह द्वाभ्याम्। यदिति। एतत्। भोज्यं भोजनार्हमन्नादिकम्। वस्त्रम्। भूषणम्। वेश्म गृहं च। वाहोऽश्वश्च यानं रथादिवाहनं च आसनं पर्यङ्कादिविष्टरश्च तान्यादयो यस्य तत्। सुशोभनम्। अस्ति। इतीत्थम्। अहम्। क्वचित्कदाचित्। यत्। वच्मि। तत्त्वित्युत्तरेण सम्बन्ध: **॥ १८८-२१॥**

तत्तु तत्तद्भक्ततुष्ट्यै बाह्यतो वच्मि नान्यथा।
***भक्तार्थाऽस्ति क्रिया सर्वा मम स्वार्था तु कापि न*॥ २२॥**

HVSS : 188 / 22

तदिति। ततु। तत्तद्भक्ततुष्ट्यै तेषां तेषां भोज्याद्यर्पकभक्तानां प्रीणनार्थम्। बाह्यत उपरिष्टात्। वच्मि। अन्यथा। न। ममान्तरे सुशोभनं ज्ञात्वा न वच्मीत्यर्थ:। मम। सर्वा। क्रिया। भक्तार्था स्वभक्तप्रीणनप्रयोजना। अस्ति। स्वार्था तु। कापि क्रिया। नास्ति **॥ १८८-२२॥**

ममापि कृष्णभक्त्युत्थं सुखं यत्तत्सुखं मतम्।
सांसारिकं सुखं यत्तद्दु:खमेवाऽखिलं ननु॥ १३॥

HVSS : 216 / 13

ममेति। कृष्णभक्त्युत्थं श्रीकृष्णस्वरूपध्यानजम्। यत्। सुखम्। तदेव मयाऽपि। सुखम्। मतम्। यत्। सांसारिकं मायिकम्। सुखमस्ति। अखिलम्। दु:खमेव। मतम्। ननु **॥ २१६-१३॥**

ऐश्वर्यदर्शनेनाऽत आढ्यादीन्नैव कारये।
सत्सङ्गं किन्तु सहजवृत्त्यैवाहं न चाग्रहात्॥ १४॥

HVSS : 216 / 14

ऐश्वर्येति। अतोहेतो:। ऐश्वर्यदर्शनेन समाधिविधापनाद्यैश्वर्यप्रदर्शनेन। आढ्यादीन् जनान्। अहम्। सत्सङ्गम्। नैव कारये। किन्तु। सहजवृत्त्यैव कारये। आग्रहात्। न च नैव कारये **॥ २१६-१४॥**

अन्यच्च वच्मि युष्मभ्यं लग्नं यत्रास्ति मे मन:।
सदैव सानुसन्धानं शृणुतार्थांस्तु पञ्च तान्॥ ८॥

HVSS : 253 / 8

अन्यदिति। किञ्च। हे साधव:! अन्यतिरदपि हितवचनम्। युष्मभ्यम्। वच्मि। किं तदित्यत्राह। यत्र येषु पञ्चार्थेषु। मे मम। मन:। लग्नमत्यासक्तं सत्। सदैव। सानुसन्धानं तत्स्मृतिसहितम्। अस्ति वर्तते। तान्। पञ्च। अर्थान् कार्याणि। शृणुत **॥ २५३-८॥**

क्रियासु क्रियमाणासु सर्वास्वपि च सर्वदा।
देहस्थितिः क्षणमपि भवितेति न वेद्म्यहम्॥ ९ ॥

HVSS : 253 / 9

क्रियास्विति। सर्वासु। क्रियासु दैहिकीषु। सर्वदा। क्रियमाणासु सतीषवपि। देहस्थितिर्देहावस्थानाम्। क्षणमपि। भविता। इतीत्थम्। अहम्। न वेद्मि॥ २५३-९ ॥

गतो देहागतोऽद्यैवेत्येवं जानामि तत्त्वतः।
वैराग्यरूप इत्येको भवत्यर्थो मनोगतः॥ १० ॥

HVSS : 253 / 10

एतदेव स्पष्टमाहार्द्धेन। गत इति। देहः। अद्यास्मिन्क्षणे एव। गतः। गतः। इत्येवम्। तत्त्वतः। जानामि। इत्येवंविधः। वैराग्यरूपः। मनोगतः। एकः। अर्थः। भवति॥ २५३-१० ॥

वपुषा क्षणिकेनापि कर्मैतावत्तु शोभनम्।
संसाधितमथैतावत्साध्यमस्ति स्वशक्तितः॥ ११ ॥

HVSS : 253 / 11

वपुषेति। क्षणिकेन क्षणविनाशिनाऽपि। वपुषाऽनेन देहेन। एतावदेतत्परिमितम्। शोभनं भगवत्प्रसन्नताहेतुत्वात्समीचीनम्। कर्म तु। संशाधितम्। अथ च। एतावत्। शोभनं कर्म। स्वशक्तिः। साध्यम्। अस्ति। इत्युत्तरेण सम्बन्धः॥ २५३-११ ॥

विप्रत्वादिर्न तस्यास्ति जातिः कापि च कस्यचित्।
स पुत्रो न पिता नापि न बन्धुर्न पतिश्च वा॥ १२ ॥

HVSS : 262 / 12

एवं सामान्यत आत्मनिष्ठास्वरूपमुक्त्वा तामेव पुनर्विशेषत आह पञ्चभिः। विप्रत्वेति। तस्योक्तविधस्यात्मनः। विप्रत्वादिः। कापि। जातिः। नास्ति। स आत्मा। कस्यचित्। पुत्रः। नास्ति। सः। कस्यचित्। पिता। नास्ति। सः। कस्यचित्। बन्धुरपि। नास्ति। सः। कस्यचित्। पतिर्वा। नास्ति॥ २६२-१२ ॥

कालो माया च यमराडंतकाद्याश्च सर्वदा।
ततो भीतास्तदाज्ञायां वर्त्तन्ते किंकरा इव॥ ४१ ॥

HVSS : 262 / 41

काल इति। कालः। माया च। यमराड् वैवस्वतः। अन्तकाद्या मृत्युप्रमुखाः सर्वे च। किङ्करा दासा इव। ततः श्रीहरेः सकाशात्। भीताः सन्तः। तदाज्ञायां श्रीहरिनिदेशे सर्वदा। वर्तते॥ २६२-४१ ॥

स्वबुद्धिकल्पिता नेयं
स्वप्रौढिख्यापनाय वा।
केवलं शास्त्रदृष्टा या वार्ता न कथिता मया॥ ६१ ॥

HVSS : 262 / 61

स्वेति। मया। इयम्। वार्ता। स्वबुद्धिकल्पिता। न कथिता। यथा वैतण्डितानामिवेति भावः। अथवा। स्वप्रौढिख्यापनाय स्वोत्कर्षज्ञापयितुमित्यर्थः। न कथिता। अथवा। केवलम्। शास्त्रदृष्ट्या। न कथिता यथा पण्डितैरिवेतिभावः॥ २६२-६१ ॥

किन्तु स्वकीयानुभवसिद्धैवोक्ता यथातथम्।
अतोऽस्ति सप्रमाणेति धार्या मनसि मामकैः॥ ६२ ॥

HVSS : 262 / 62

किन्त्विति। किन्तु। स्वकीयानुभवसिद्धैव। यथातथं यथार्थतया। उक्ता। अतो हेतोः। सप्रमाणाऽनुभवप्रमाणसहिता। अस्ति। इति हेतोः। मामकैमैदाश्रितैर्भवद्भिः। मनसि धार्या। इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २६२-६२ ॥

स्त्री - धन - ग्राम - नगर - राजार्ह - विषयै - र्भृशम्।
योगेऽपि तेष्वनासक्तिर्वर्त्तते चारुचिर्मम ॥ ६३ ॥

HVSS : 262 / 63

स्वानुभवदर्शयन्नुक्तार्थमनुवदति द्वाभ्याम्। स्त्रीति। स्त्री धन ग्राम नगर राजार्हविषयैः सह। भृशमतिशयिते। योगे सम्बन्धे सत्यपि। तेषु स्त्रीधनादिषु। मम। अनाशक्तिः वर्तते। अरुचिस्तदासक्तेष्वप्रीतिश्च। वर्तते ॥ २६२-६३ ॥

गायनं क्रियते यर्हि भवद्भिर्मम सन्निधौ।
तदा मयैकाग्रहृदा कृष्ण एव विचिन्त्यते ॥ २१ ॥

HVSS : 26 / 21

गायनमिति। भवद्भिः। यर्हि। मम। सन्निधौ समीपे। गायनं कीर्तनगानम्। क्रियते। तदा तर्हि। मया। एकाग्रहृदा अव्यग्रेण मानसेन। कृष्ण एव। विचिन्त्यते ॥ २६-२१ ॥

कर्त्तुं तत्रांतरायं तु नैव शक्नोति कश्चन।
ईदृग्बलिष्ठो हृदये विचारो वर्त्तते मम ॥ २२ ॥

HVSS : 26 / 22

कर्तुमिति। तत्र श्रीकृष्णचिन्तने अन्तरायं विघ्नम्। कर्तुं तु। कश्चन कोऽपि मायिकपदार्थः। नैव। शक्नोति। ईदृगेवंविधः। बलिष्ठोऽतिबलवान्। विचारः। मम। हृदये मानसे। वर्तते ॥ २६-२२ ॥

नास्त्येषणा मे पञ्चानां विषयाणां हृदि क्वचित्।
अनिच्छया बलात्प्राप्तांस्तान्नैव गणयाम्यहम् ॥ ८ ॥

HVSS : 166 / 8

नेति। मे मम। हृदि। पञ्चानाम्। विषयाणां मायिकार्थानाम्। एषणा प्राप्तीच्छा। क्वचित्कदाचिदपि। नास्ति। अनिच्छया यदृच्छातः। बलात्। प्राप्तान्। तान्विषयान्। अहम्। नैव गणयामि तदुपादानादरं न करोमि तांस्तुच्छानेव वेद्मीति यावत् ॥ १६६-८ ॥

जन्मतोऽद्य दिनं यावत्स्वप्नेपि मम कर्हिचित्।
न हि स्त्रीद्रव्यसम्बन्धिभोगसङ्कल्पसम्भवः ॥ ९ ॥

HVSS : 166 / 9

जन्मत इति। जन्मतो मत्प्रादुर्भावदिनमारभ्य। यावत्। अद्य दिनम्। एतद्दिनपर्यन्तमित्यर्थः। मम। स्वप्ने। अपि शब्दाज्जाग्रति च। कर्हिचित्कदाचिदपि। स्त्रीद्रव्यसम्बन्धिभोगसङ्कल्पसम्भवः। नहि नास्त्येव ॥ १६६-९ ॥

रामानन्दस्वामि - पार्श्वागमनात्पूर्वमप्यहम्।
साक्षादपश्यं स्वात्मानं पश्याम्यद्य च सूर्यवत् ॥ ६ ॥

HVSS : 168 / 6

आद्यश्रेयसोऽतिदुष्करत्वमेव स्वभक्तशिक्षार्थं स्वोदाहरणकथनपूर्वं द्रढयति षड्भिः। रामानन्देति। अहम्। रामानन्दस्वामिपार्श्वागमनात्। पूर्वमपि। स्वात्मानम्। सूर्यवदर्कमिव प्रकाशमयम्। साक्षात्। अपश्यम्। अद्येदानींतनकालेऽपि। साक्षात्पश्यामि ॥ १६८-६ ॥

इद्रियाणां च सर्वासु क्रियास्वपि तमेव हि।
पश्याम्यहं क्षणमपि नास्ति तद्विस्मृतिः क्वचित्॥ ७॥
HVSS : 168 / 7

इन्द्रियाणामिति। किञ्च। अहम्। इन्द्रियाणाम्। सर्वासु दर्शनश्रवणादिकासु। क्रियास्वपि। तं स्वात्मानमेव। पश्यामि। क्षणमणुमात्रकालमपि। तद्विस्मृतिः स्वात्मस्वरूपविस्मरणम्। क्वचित्कदाचिदपि। नास्ति॥ १६८-७॥

आदि आचार्य रघुवीरजी महाराज, श्रीहरिलीलाकल्पतरु

सर्वाविर्भावकारण। 1/12/1, 1/29/8, 3/18/22

सर्वाविर्भावहेतुः... 9/23/28

सर्वेषामवताराणां कारणम् 2/1/71, 2/8/24, 2/8/35, 2/47/38, 7/33/39, 2/1/71, 2/38/24, 2/58/28, 2/58/49, 50, 8/10/1, 8/11/20, 8/10/20, 8/11/58, 8/49/39, 8/50/9, 10/1/28, 11/5/34, 11/28/53, 11/30/7, 11/64/11

तं कृष्णाद्यवताराणां बुद्ध्वा परमकारणम्। 2/64/41

श्रीपुरुषोत्तमस्य सर्वावतारोदयकारणस्य स्वतन्त्रमूर्त्तेः। 5/20/14

सर्वावतारैकनिदानमीशः। 2/4/30, 5/62/9

नानाऽवतारनिकरैकनिदानमूर्तिः। 10/42/25

अद्वितीयमवतारनिमित्तमाद्यम्। 2/15/1

तत्सर्वावतारोदयः। 2/15/10

नानावतारानिह बिभ्रत् । 2/15/15, 6/18/37, 6/18/5, 2/37/24

सर्वावतारधरदिव्यविचित्रशक्तिः। 2/41/53, 9/12/30

एकोऽवतारनिकरोदयहेतुरेव त्वं हेतुहेतुरखिलासुभृतां नियन्ता। 3/7/34

त्वामवतारबीजं सर्वेश्वरेशं। 3/9/69

नानावतारनिकरैकनिदानमाद्यः। 3/18/51, 4/8/1

सर्वावतारैकनिमित्तमाद्यम्। 3/71/77

अत्रेमे सर्वावतारहेतुसन्दर्भाः

आदि आचार्य रघुवीरजी महाराज, श्रीहरिलीलाकल्पतरु

सर्वावताराणां हेतुः। 1/7/16, 2/13/29, 2/42/10, 2/58/52, 3/3/53, 4/46/48, 4/51/16, 6/29/54, 7/17/14, 7/63/43, 8/13/22, 8/29/9, 8/54/53, 9/14/27, 9/27/50, 9/27/59, 9/34/48, 10/2/14, 10/43/24, 10/45/5, 11/35/21, 11/42/16, 11/50/22, 11/51/19, 12/9/1, 12/10/2

अवतारहेतुः -1/1/33, 2/10/1, 2/12/24, 2/15/13, 2/19/27, 2/49/63, 3/4/61, 3/10/43, 3/11/62, 7/11/48, 7/21/1, 7/38/41, 8/23/31, 8/49/4, 8/49/45, 8/54/23, 8/56/10, 8/59/14, 9/7/10, 9/28/32, 9/29/38, 7/46/34, 9/25/18, 9/27/72, 9/31/11, 9/31/26, 9/31/43, 9/34/31, 9/36/47, 10/4/32, 10/32/46, 10/40/19, 10/42/31,11/1/1, 11/1/31, 11/5/26, 11/7/20, 11/10/36, 11/28/29, 11/28/40, 11/28/63, 11/36/30, 11/37/21, 11/43/34, 11/49/23, 11/50/37, 11/60/41, 12/10/94, 12/12/15

दुर्गपुरमाहात्म्य- 6/53, 7/30, 12/24, 42/57, 45/44, 47/1,10, 48/43, 49/38, 71/23, 72/37, 59/26, 62/24,41, 69/30, 71/23, 72/37, 77/11, 8/33, 82/60, 83/17, 85/16, 89/20, 90/50, 101/35, 106/19, 149/26, 113/27

राजन्नवतारैकहेतुताम्। 2/12/8, 9/20/14, 11/28/50, 11/44/15, 12/11/5

निखिलाविभविहेतुं परं। 1/25/44, 4/34/24

सकलाविभविहेतुः। 3/11/51

- पण्डितः कृष्णवल्लभाचार्यश्चास्मिन् विषयेऽत्र हरिवाक्यसुधासिन्धोर्ब्रह्मरसायनभाष्येऽलिखत् — "हेतुरिति। सोहं साकारसगुणो भगवान् धामस्थः स एव श्रीहरिः सर्वेषामाविर्भावानां वासुदेवादीनां रामकृष्णादीनामवताराणां... मूलस्वरूपो वर्तते, अवतरति संकोचेन सृष्ट्यादौ प्रविशति तत्तत्सृष्टिस्थ-जीवादिसममूर्तिवेषेणेत्यवतारः, अवताराणामवतरणनिदानमाश्रयाधारोपादानतत्त्वमवतारी श्रीहरिरेवाऽक्षर-धामस्थः परब्रह्म परमात्मा, इतीत्थं ज्ञेयः, अवतार्येव ज्ञातव्यः परिपूर्णो ज्ञातव्यो न तु तदवतारतुल्यो-ऽन्यावतारैस्तुल्यो ज्ञातव्यः। (कृष्णवल्लभाचार्यः, *श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धोः ब्रह्मरसायनभाष्यम्*, तृतीयखण्डः, १४२. १४. पृ. ८५.)
- यद्यपि स्वयं ब्रह्मपुराधीशोऽवतारी पुरुषोत्तमोऽनन्ताक्षरमुक्तोपासितचरणाब्जोऽस्त्यथापि नृनाट्यशोभनायेष्टदेवत्वेन श्रीकृष्णस्य स्वेन स्वीकृतत्वात्तस्य सर्वावतारमहत्त्वाच्च स्वकीयं पुरुषोत्तमत्वं तत्रारोप्योपासनाप्रदर्शनार्थमाह। (शतानन्दमुनिविरचितः *(श्री)हरिवाक्यसुधासिन्धुःरघुवीराचार्यविरचित सेतुमालाटीकोपेतः*, १२२.२३. पृ. २९७.)
- पुरुषो नाम चेतनः, तत्र विशेषत्वं नाम–सर्वज्ञत्वस्य सर्वनियन्तृत्वस्य सर्वेशनशीलत्वस्य च पराकाष्ठा सर्वनियन्तृत्वस्य–उत्तमत्वमिति यावत्। भवति च परब्रह्मणो ब्रह्ममहामुक्ता–दिसर्वेषामीशनशीलत्वं सर्वापेक्षया सर्वज्ञत्वञ्चेति, अतः पुरुषोत्तम इति परमात्मा ख्यायते"(कृष्णवल्लभाचार्य्य *स्वामिनारायणभाष्यसहितं योगदर्शनम्*, १.२४. पृ. ९७.४८)